Σ. ΦΡΟΫΝΤ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΛΕΞΗ ΑΚΥΛΑ

ΑΘΗΝΑ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α. ΚΑΡΑΒΙΑ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 50
1940

"ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ„

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. **ΜΑΞΙΜΟΥ.** ΠΟΥ ΒΑΔΙΖΟΥΜΕ ;
2. **ΜΩΡΟΥΑ.** ΠΩΣ ΚΑΤΡΑΚΥΛΗΣΑΜΕ ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΣΦΑΓΗ
3. **Κ.Ε.** ΤΟΥ **Κ.Κ.** ΤΗΣ **Ε.Σ.Σ.Δ.** ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

4. **Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ.** Η ΑΥΓΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ (ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ 1685–1789)
5. **ΛΕΝΙΝ.** ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Σ. ΦΡΟ'Υ'ΝΤ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΛΕΞΗ ΑΚΥΛΑ

ΑΘΗΝΑ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α. ΚΑΡΑΒΙΑ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ 50
1940

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ
Α. ΜΑΤΑΡΑΓΚΑ

Ο ΦΡΟΫΝΤ ΚΑΙ Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

Ἡ μετάφραση καὶ ἡ ἔκδοση τῶν «Σκέψεων γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τὸ θάνατο», εἶναι τὸ κάλύτερο μνημόσυνο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει γιὰ τὸ Φρόϋντ καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ σὰν τὴ σημερινή. Βέβαια εἶναι κάπως παράτολμο νὰ βεβαιώσουμε πὼς ἡ θέση ποὺ παίρνει ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶναι ὁριστική, αὐτὸ ἄλλωστε τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος, πάντως ὅμως εἶναι ἡ θέση τοῦ κατὰ Πλάτωνα «ἀνδρείου,... τοῦ μετ' ἐπιστήμης θαρραλέου», ποὺ δὲν διστάζει νὰ φέρει στὸ φῶς καὶ στὴν ἐπιφάνεια τὰ φοβερὰ ἔνστικτα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ παντοτεινὰ τὸν κατευθύνουν, εἴτε γιὰ πόλεμο πρόκειται εἴτε γιὰ εἰρήνη.

Οἱ λίγες γραμμὲς ποὺ εἰσαγωγικὰ ἀφιερώνουμε στὴν ἐξαίρετη αὐτὴ μετάφραση, δὲν ἔχουν σκοπὸ νὰ προσθέσουν τίποτε στὸ θέμα τοῦ πολέμου καὶ τοῦ θανάτου· ἡ γενιά μας σήμερα ζεῖ καὶ τὰ δυὸ κι' ὅταν τὰ ζοῦμε εἶναι δύσκολο νὰ τὰ σκεφτόμαστε, τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε, ἂν φυσικὰ ὑπάρχει καιρός, εἶναι νὰ τὰ μελετᾶμε μέσ' ἀπ'τὴ σκέψη τῶν ἄλλων, ἐπιδιδόμενοι ἔτσι σ' ἕνα εἶδος commentatio mortis.

Τὸ μόνο χρέος μας εἶναι νὰ μελετήσουμε καὶ μεῖς κάποιον θάνατο κι' ὁ θάνατος αὐτὸς εἶναι θάνατος σοφοῦ, ὁ θάνατος τοῦ Σίγκμουντ Φρόϋντ. Κι' ὁ θάνατος τοῦ σοφοῦ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀθανασίας του. Ἡ διδαχή του καὶ οἱ ἰδέες του σὰν ζεῖ φέρνουν χτυπητὴ τὴ σφραγίδα τοῦ πεπερασμένου, ὁ θάνατος ὅμως τὶς λυτρώνει, γιατὶ ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς

τὴ στιγμὴ ἀποχτοῦνε τὴ θέση ποὺ τοὺς ἁρμόζει μέσα στὴ παγκοσμιότητα τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Μὲ τὸ θάνατο ἀκριβῶς νοιώθουμε πὼς ὁ σοφὸς εἶναι ἡ στιγμὴ καὶ ἡ αἰωνιότητα, ὅτι ὁ σοφὸς ὅπως κι' ὁ ποιητὴς εἶναι τὸ ἀνθρώπινο μυστήριο καὶ θαῦμα, ὅτι εἶναι ἡ τέλεια κι' ἐντατικὴ ἔκφραση τῶν πόθων ἀλλὰ καὶ τῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι εἶναι ὁ ἡρωϊκὸς ἐργάτης, ποὺ μέσα στὸ πολύπτυχο δρᾶμα τῶν προσπαθειῶν του γιὰ τὴ λύτρωση, γιὰ τὸ φτάσιμο τῆς πληρότητας, δίνει στὴν ἀνθρωπότητα τὸ πρότυπο ἀλλὰ καὶ τὸν κανόνα γιὰ μιὰ καθολικὴ λύτρωση. Ἡ ζωὴ τοῦ σοφοῦ εἶναι ἡ κλίμακα τοῦ Ἰακὼβ ποὺ φέρνει στοὺς οὐρανούς. Κι' οἱ στεναγμοὶ κι' οἱ πόνοι του στὴ διάρκεια τοῦ ἀγώνα του γιὰ τὴν κατανίκηση τῶν σκοτεινῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, εἶναι τὸ προανάκρουσμα τῆς μεγαλύτερης ἀνθρώπινης νίκης. Ὁ θάνατος τοῦ σοφοῦ εἶναι ἡ φωτεινὴ ἀφετηρία τῆς ἀνεξάντλητης γονιμότητας τῶν ἰδεῶν του.

Μόνο κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ πρῖσμα πρέπει ἀλλὰ καὶ εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ σπουδαστεῖ ὁ Φρόϋντ καὶ ἡ ψυχανάλυση. Μόνο κάτω ἀπ' τὸ φῶς τῆς ἄποψης αὐτῆς εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθεῖ τέλεια, ποιὰ εἶναι ἡ προσκομιδή, ἡ θετικὴ κι' ἀναμφισβήτητη, τῆς ψυχαναλυτικῆς διδασκαλίας, ὄχι μονάχα σχετικὰ μὲ τὴ γνώση, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα μὲ τὰ πεπρωμένα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Στὴν ἱερὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου τοῦ σοφοῦ, θὰ πρέπει νὰ βυθομετρήσουμε καὶ μεῖς τὴν καρδιὰ καὶ τὴν ψυχή μας γιὰ νὰ δοῦμε ἴσαμε ποῦ προχώρησε ἡ ἰδέα του, ἴσαμε ποιὸ σημεῖο αἰσθανθήκαμε τὸ ἄγγελμά του καὶ τὴν ἀγάπη του· καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἀληθινοῦ σοφοῦ εἶναι ἀγάπη καὶ ἡ ἀγάπη ζωή. Ἡ ψυχανάλυση εἶναι μελέτη καὶ δυνάμωμα τῆς ἀγάπης, καλλιέργεια καὶ ἔξαρση τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ ὑπάρχει μέσα μας. Ἡ ψυχανάλυση ἔχει ἕνα σκοπό, τὴ συνειδητὴ ἀντιπαράθεση τῆς ἀγάπης, σὰν δύναμης συντήρησης τῆς ἀνθρωπότητας, στὰ φοβερὰ καὶ κτηνώδη ἔνστικτα τῆς καταστροφῆς. Ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἡ «μετὰ λόγου» χρήση τῆς δύναμης τῆς ζωῆς ἐναντίον τοῦ θανάτου, τοῦ θανάτου ὄχι μονάχα σὰν βιολογικῆς ἔκφρασης, ἀλλὰ καὶ

σὰν ἐκδήλωσης κάθε κατώτερου καὶ παθολογικοῦ ποὺ περικλείνει ἡ ἀνθρώπινη φύση.

Στὴν ὑπέρτατη αὐτὴ ὥρα τῆς καθιέρωσης τοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ ἔργου του, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴ διδαχή του μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπιστημολογικὴ ἀπόπειρα καὶ μονάχα ἀπ' τὴ γωνιὰ τοῦ ἐσώτερου ἀνθρώπινου ὄντος μας. Γιατὶ ἔτσι θὰ νοιώσουμε τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἀξία τῆς ψυχανάλυσης.

* * *

Ἡ ψυχανάλυση ἄσχετα πρὸς ὅ,τι ἔδωσε στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ γνώση, ἄσχετα πρὸς τὴν πειραματικὴ καὶ κλινικὴ δικαίωσή της, θἄταν ἀρκετὸ νὰ χαρακτηρισθεῖ σὰν σημαντικώτατος σταθμὸς στὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, μονάχα ἀπ' τὴ ζωὴ τοῦ ἱδρυτοῦ της. Ἡ θεληματικὴ ἄγνοια, οἱ χλιαρὲς καὶ ὕποπτες ἐπιφυλάξεις, ἡ ἀντίδραση, ἡ δυσφήμηση, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐξουθένωση καὶ πιὸ πολὺ ἀκόμα ἡ διαστρέβλωση καὶ ἡ παραχάραξη τῶν ψυχαναλυτικῶν ἀπόψεων, εἶναι ἐκεῖνα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ θέση ποὺ πῆρε ἡ «ἀπὸ καθέδρας» ἐπίσημη ἐπιστήμη. Στερήσεις οἰκονομικές, βιοτικὲς θλίψεις, συγκρούσεις φοβερὲς ποὺ τὶς γεννάει ἡ πάλη γιά τὴν ἀλήθεια δὲν ἀμβλύνουν οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὴ χαλύβδινη θέληση τοῦ ἐπιστήμονα. Καρτερικὸς καὶ πρᾶος σὰν τὸ θεῖο ὁμόφυλό του δέχεται τοὺς κολάφους καὶ τοὺς ἐμπαιγμούς, ἀλλὰ ἡρωϊκὸς καὶ ἀκατάβλητος σὰν Προμηθέας περιφέρει τὸ λυτρωτικὸ πυρσὸ τῆς γνώσης στὰ τενάγη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Ἤρεμος κι' ἀποφασιστικὸς γιὰ τὸ δίκιο του εὔχεται στοὺς ὀλιγόπιστους καὶ στοὺς κακόπιστους «καλὸ ταξίδι στὰ αἰθέρια ὕψη» τῆς καθαρῆς γνώσης, ἐνῶ αὐτὸς προτιμάει νὰ ἐξαφανισθεῖ μέσα στὸ ἔρεβος τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς:[1] Καὶ πετυχαίνει. Ἀποκαλύπτει τὴν ψυχή μας. Τὸ ἀσυνείδητο γιὰ πρώτη φορὰ φανερώνεται στὸ προσκήνιο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Τὸ φοβερὸ ταμποὺ τῆς

1. S. Freud: Gontribution à l' histoire du mouvement Psychanalytique. Εἰς Essais de Psychanalyse. σελ. 320.

ἄγνοιας γκρεμίστηκε, ἀνοίχτηκε ὅμως τὸ ἄπειρο, τὸ ἄπειρο τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς ποὺ μέσα του συνυπάρχουν τὸ μεγαλεῖο ἀλλὰ κι' ἡ ἀνθρώπινη ἀθλιότητα. Στὸ ἀσυνείδητο αὐτὸ ἑδρεύει ἡ ἴδια ἡ δύναμη ποὺ συνέχει τὸ Σύμπαν, ἡ δύναμη ποὺ νίκησε τὴν ἀδράνεια τῆς ὕλης καὶ τοῦ θανάτου· ἡ δύναμη ποὺ ἐπεκτείνεται σ' ὅλα καὶ τὰ ζωοποιεῖ. 'Εκεῖ μέσα ὅμως βασιλεύει κι' ὁ θάνατος. Καὶ νά ποὺ τώρα κλινικὰ διαπιστώνεται, πὼς ἡ ζωή μας εἶναι ἡ φοβερὴ παλαίστρα τῶν δύο αὐτῶν δυνάμεων. Χρειαζότανε ὁ Φρόϋντ, ὕστερα ἀπὸ τόσες χιλιάδες χρόνια γιὰ νὰ βρεθεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ δικαίωση τῆς πάλης ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ στὸ κακό, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βάθρο τόσων θρησκειῶν καὶ τὸ περιεχόμενο κάθε ἠθικῆς ἀντίληψης. 'Η ψυχανάλυση ὅμως δὲν φανέρωσε ἁπλᾶ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀσυνείδητου, τῶν ἐνστίκτων τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, δὲν περιορίστηκε στὴ διαπίστωσή τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἄρχισε τὸν ἀδυσώπητο ἀγώνα ἐναντίον κάθε νοσηρῆς ψυχικῆς ἐκδήλωσης. Τὰ πλήθη αὐτῶν ποὺ γιατρευτήκανε δείχνουν τὸ μέγεθος ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς προσπάθειας αὐτῆς.

Φυσικὰ μὲ τὸν Φρόϋντ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ ἴσως νὰ ἔχασε τὸ ἀφελῶς μεταφυσικό της ἐπίχρισμα, κέρδισε ὅμως γιατὶ παρουσιάστηκε σὰν τιτανικὴ δύναμη ἀνάμεσα στὸ σύμπαν τῶν φαινομένων. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Φρόϋντ ἀπογύμνωσε πλῆθος κοινωνικῶν συμβατικοτήτων, φανερώνοντάς τες σὰν ἐπινοήσεις τῶν καταστροφικῶν ἐνστίκτων, ποὺ εἶναι βαθιὰ ριζωμένα μέσα μας. Φανέρωσε τὴν κακία καὶ τὶς καταστροφικὲς δυνάμεις ποὺ κλείνει ὁ ἑαυτός μας, ταυτόχρονα ὅμως μᾶς χάρισε καὶ τὴ μέθοδο ποὺ θὰ μᾶς σώσει καί θὰ μᾶς λυτρώσει. Κατέδειξε πανηγυρικὰ πὼς παρ' ὅλην τὴν πεισματικὴ ἀντίδραση τῶν ἐνστίκτων τοῦ θανάτου, ἡ δύναμη τῆς ζωῆς ποὺ στὸν ἄνθρωπο ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἐντατικὴ δράση τῆς λίμπιντο, αὐτῆς τῆς χιλιοπαρεξηγημένης λίμπιντο, ἀγκαλιάζει ὁλοένα καὶ εὐρύτερους καὶ συνθετώτερους ὀργανισμούς· ὅλη δὲ ἡ ψυχαναλυτικὴ ἀγωγὴ τείνει σ' αὐτὴν τὴν ἐνίσχυση τῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς καὶ στὸ ξάνοιγμα τοῦ δρόμου της ἀπὸ κάθε ἐμπόδιο καὶ πρόσκομμα.

Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὅπως κι' ἄλλοτε τὸ εἴπαμε, δίκαια ἡ ψυχανάλυση χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν Hesnard σὰν μιὰ ἀνώτερη ἠθικὴ ἀντίληψη.

Γιὰ νά πετύχει ὅμως τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ὁ Φρόϋντ, δὲν πάλαιψε μόνον ἐναντίον τοῦ ἐπιστημονικοῦ σκληροτραχηλισμοῦ τῶν συγχρόνων του, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῆς φοβερῆς ἀντίστασης τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τῆς ψυχῆς του. Πρὶν νὰ σημειώσει τὴν ὁριστικὴ ἐπιστημονικὴ νίκη, νίκησε τὸν ἑαυτό του. Ἀποκατάστησε πρῶτα στὰ ἔνδον του τὴν ἁρμονία καὶ μετὰ ξεκίνησε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς παγκόσμιας σημασίας ἀποστολῆς του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ζωή του μᾶς δίνει τὴ δικαίωση τῆς ἀξίας του, κι' ὁ ἀγώνας του μᾶς γεννάει τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴν εὐλαβικὴ συμπάθεια.

* * *

Πρὶν νὰ νὰ κλείσουμε τὶς γραμμὲς αὐτὲς ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὸ θάνατο τοῦ Φρόϋντ, θὰ ἐπανέλθουμε γιὰ λίγο στὴ λίμπιντο, γιατὶ ἁπλούστατα ἡ ψυχαναλυτικὴ ἀντίληψη τῆς ἔννοιας αὐτῆς, θὰ δείξει τοὺς στενοὺς δεσμοὺς τῆς ψυχαναλυτικῆς διδασκαλίας πρὸς τὴν κλασσικὴ ἑλληνικὴ σκέψη. Θεωροῦμε πὼς ἡ στιγμὴ τοῦ θανάτου του εἶναι ἡ πιὸ πρόσφορη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ, ποὺ στὴ βάση του ἐκφράζει τὴν ἑνότητα τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ ἀντίληψη τῆς λίμπιντο ἦταν ἀπ' τὶς πιὸ σκοτεινές. Ἡ ἀρχικὴ παραδοχὴ ἀποφασιστικοῦ διαχωρισμοῦ μεταξὺ τῶν ἐνστίκτων τοῦ Ἐγὼ καὶ τῶν σεξουαλικῶν ἐνστίκτων, ἔφερνε κάποια συσκότιση. Γνωρίζουμε ὅμως πὼς ἡ ψυχανάλυση τελειοποιώντας ἀπ' τὶς ἔρευνες τὰ πορίσματά της, ἄφησε τὴν καθαρὰ περιγραφικὴ διαστολὴ μεταξὺ ἐνστίκτων τοῦ Ἐγὼ καὶ σεξουαλικῶν καὶ παραδέχτηκε τὶς δυὸ ὁμάδες ἐνστίκτων: ἔνστικτα ζωῆς καὶ ἔνστικτα θανάτου.[1] Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ λίμπιντο ποὺ ἀπορρέει

---

1. M. Bonaparte: Introduction à la theorie des instincts. Εἰς Revue Française de Psychanalyse. σελ. 448. 1934. Ἐπίσης

άπ' τὰ ἔνστικτα τῆς ζωῆς δὲν εἶναι μονάχα ἡ δύναμη ποὺ κατευθύνεται στὴν ἱκανοποίηση τῶν στενὰ σεξουαλικῶν ἀπαιτήσεων, ἀλλὰ ἡ δύναμη ποὺ τείνει πρὸς ὅ,τι συντηρεῖ τὴ ζωή.[1] Ἡ λίμπιντο δὲν εἶναι μονάχα τὸ μέσο ποὺ διαιωνίζει τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, ἀλλὰ καὶ ἡ δύναμη ποὺ χάρη σ' αὐτὴ ἀφήνουμε τὸ κτῆνος ποὺ κλείνουμαι μέσα μας καὶ ἀνερχόμαστε πρὸς τὸν ἄνθρωπο, κι' ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὸ θεῖο. Ὁ ἴδιος μάλιστα ὁ Φρόϋντ λέει πὼς ἡ λίμπιντο στὴν εὐρύτερήτης ἔννοια συμπίπτει μὲ τὸν πλατωνικὸ ἔρωτα.[2] Νὰ λοιπὸν ὁ πρῶτος καὶ σοβαρὸς δεσμὸς μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Κι' ἔτσι βλέπουμε πὼς ἐκ τῶν ὑστέρων εἶχε δίκιο ὁ καθηγητὴς Κλαπαρέντ, ὅταν προσίγγιζε τὴν ἄποψη τοῦ Φρόϋντ γιὰ τὴν λίμπιντο πρὸς τὴ σκέψη τοῦ Ἅγιου Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Πασκὰλ ποὺ δίνουνε στὴν ἀντίληψη τῆς ἡδονῆς ποὺ εἶναι

Σ. Φρόϋντ: Τὸ Ἐγὼ καὶ τὸ Ἐκεῖνο. Ἑλλην. μεταφ. κεφ.: Αἱ δύο ποικιλίαι τῶν ἐνστίκτων.

1. Ἀκριβῶς ἐναντίον αὐτῆς τῆς παρεξήγησης καὶ τῆς δημιουργίας τῆς πανσεξουαλικῆς ἀντίληψης διαμαρτύρεται ὁ Φρόϋντ (βλέπε ἐπιστολὴ στὸν καθηγητὴ Κλαπαρέντ). Ὁ ἴδιος δὲ ἐπανειλημμένα ἔχει κάμει σαφῆ διάκριση μεταξὺ τοῦ σεξουαλικοῦ (φυλετικοῦ) καὶ γενετήσιου παράγοντα. Παρ' ὅλην ὅμως αὐτὴ τὴ διαυγῆ ἔκθεση τῶν γεγονότων δὲν λείπουν οἱ παρερμηνεῖες καὶ οἱ προσπάθειες τῆς θεωρητικῆς βελτίωσης τῆς ψυχανάλυσης. Ἔτσι τελευταῖα ὁ Βραζιλιανὸς καθηγητὴς τῆς κλινικῆς Ψυχοπαθολογίας Austregesilo στὸ βιβλίο του: L' analyse mentale en pratique medicale, λέει πὼς ἡ ψυχανάλυση εἶναι ἀνεπαρκὴς μονάχα μὲ τὴν libido ἀλλὰ χρειάζεται καὶ ἡ fames (πεῖνα) γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν πολλὰ πράγματα. Κι' ὅμως ὁ Φρόϋντ τὸ ἔχει πεῖ ρητὰ πὼς στὰ σεξουαλικὰ ἔνστικτα περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης (Φρόϋντ: Τὸ Ἐγὼ καὶ τὸ Ἐκεῖνο. Ἑλλην. μετ. σελ. 48). Κατόπιν ὅλων αὐτῶν καταλαβαίνουμε πόσο δίκιο ἔχουν οἱ ἐπικριτὲς τῆς ψυχανάλυσης.

2. Σ. Φρόϋντ: «Περὶ ἐνστίκτων καὶ ἄγχους». Ἡ μετάφρασή μας αὐτὴ τυπώνεται τώρα στὸν ἐκδοτικὸ Οἶκο τοῦ κ. Α. Καραβία. Σημειώνουμε ἀκόμα πὼς πρῶτος ὁ Χάβελοκ Ἔλλις, εἶπε πὼς ὁ Φρόϋντ μὲ τὴν ψυχανάλυση ἀνανεώνει τὴν πλατωνικὴ ἀντίληψη. Αὐτὸ τὸ ἀναφέρει ὁ Φρόϋντ στὴν αὐτοβιογραφικὴ του μελέτη.

ό κύριος σκοπός τῆς λίμπιντο, τὸ πιὸ εὐρὺ περιεχόμενο.[1] Αὐτὴ μάλιστα ἡ διεύρυνση τῆς διὰ τῆς λίμπιντο ἐπιτεύξης ἡδονῆς, ὄχι τῆς στενὰ φυσιολογικῆς ἡδονῆς, ἀλλὰ τῆς πλατύτερης ποὺ προέρχεται ἀπ' τὴν ἀνθρώπινη εὐτυχία, βλέπουμε νὰ συμπίπτει ὄχι μονάχα μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν 'Επικούρειων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ 'Αριστοτέλη, γιατὶ ὡς γνωστό, σύμφωνα μὲ τὸν 'Αριστοτέλη ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἠθικοποίηση τῶν ἀνθρώπων βασίζονται πάνω στὴν εὐτυχία. ('Ηθικὰ Νικομάχεια. Βιβλίο Χ.). 'Εκεῖνος ὅμως ποὺ δικαιώνεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ψυχανάλυση εἶναι ὁ Σωκράτης. Ἡ ψυχανάλυση εἶναι τὸ «γνῶθι σαὐτόν». Ὁ ἴδιος ὁ Φρόϋντ λέει πὼς κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀνακατεύεται μὲ τὴν ψυχανάλυση, οὔτε ποτὲ θὰ τὴν κατανοήσει ἂν προηγούμενα δὲν προβεῖ σὲ προσωπικὴ ἀνάλυση, δηλαδὴ στὴ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του.[1] Αὐτὴ ἡ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ ἡ ἐξυπονοούμενη καλλιέργεια τοῦ χαρακτῆρα μας δείχνουν ἀκόμη τὴ συγγένεια τῆς ψυχανάλυσης μὲ τοὺς Στωϊκοὺς καὶ τοὺς διαδόχους τους. Ἡ παραδοχὴ δὲ τῶν ἐνστίκτων σὰν ἔκφρασης τῆς παγκόσμιας δύναμης μᾶς φέρνει στοὺς νεοπλατωνικούς. Μ' αὐτὸ τὸν πρόχειρο τρόπο βλέπουμε τί στενὴ σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ψυχανάλυση καὶ στὴ σκέψη τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας καὶ γι' αὐτὸ θεωροῦμε σὰν ἐπιτακτικώτερο καθῆκον τὴ μελέτη τῆς ψυχανάλυσης, γιατὶ στὰ πορίσματά της βρίσκουμε τὴν ἀναβίωση τῆς προγονικῆς πνευματικῆς κληρονομιᾶς μας.

'Εκεῖνο ὅμως ποὺ ἐπιβάλλει τὴ βαθειὰ ἀγάπη μας γιὰ τὴν ψυχανάλυση εἶναι ἡ πανανθρώπινη σημασία της. Ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει ἀποκάμει, τῆς χρειάζεται μιὰ λυτρωτικὴ διέξοδος, κι' εὐτυχῶς αὐτὴ βρέθηκε· ὁ δρόμος εἶναι ἀνοιχτός, χρειάζεται ἡ πίστη καὶ ἡ ἀπόφαση κι' ἡ σωτηρία θὰ εἶναι κοντά.

'Αθῆναι 'Οκτώβριος 1939

Κ. Λ. ΜΕΡΑΝΑΙΟΣ

---

1. Éd. Claparède. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν γαλ. μεταφ. τῶν cinq leçons sur la Psychanalyse. σελ. 38.

2. S. Freud: Les divirses instances de la personnalité psychique. σελ. 98.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΙ' ΟΙ ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ

Μέσα στὸ στρόβιλο αὐτῆς τῆς πολεμικῆς περιόδου,* χωρὶς νἄμαστε καλὰ πληροφορημένοι, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ κρίνουμε τὶς μεγάλες μεταβολὲς ποὺ ἔχουν κιόλας πραγματοποιηθεῖ ἢ ποὺ βρίσκουνται στὸ στάδιο τῆς πραγματοποίησης, δίχως καμιὰ προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον, εἴμαστε ἀνίκανοι νὰ συλλάβουμε τὴν ἀκριβῆ σημασία τῶν ἐντυπώσεων ποὺ ἀπανωτὰ μᾶς ἔρχουνται καὶ νὰ νοιώσουμε τὴν ἀξία τῶν συλλογισμῶν ποὺ κάνουμε. Μᾶς φαίνεται πὼς ποτὲ ἕνα γεγονὸς δὲν κατάστρεψε τόση πολύτιμη κληρονομιά, κοινὴ στὴν ἀνθρωπότητα, δὲν ἔφερε τέτοια σύγχυση καὶ στὰ πιὸ φωτεινὰ ἀκόμη μυαλά, δὲν κατέβασε τόσο χαμηλὰ ὅτι στεκόταν ψηλά. Κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ ἐπιστήμη ἔχασε τὴν ἀτάραχη ἀμεροληψία της· οἱ θεράποντές της, ἀπεγνωσμένοι στὸν ὑπέρτατο βαθμό, τῆς δανείζουνε ὅπλα γιὰ νὰ μπορέσουνε, μὲ τὴ σειρά τους, νὰ ξιπάσουνε τὸν ἐχθρό. Ὁ ἀνθρωπολόγος προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὅτι ὁ ἀντίπαλος ἀνήκει σὲ μιὰ κατώτερη κι' ἐκφυλισμένη ράτσα· ὁ ψυχίατρος τοῦ βρίσκει διανοητικὲς καὶ ψυχικὲς διαταραχές. Εἶναι ὅμως εὔλογο νὰ μᾶς βαραίνουνε πολὺ ἔντονα τ' ἀποτελέσματα ὅλων τῶν κακῶν τῆς ἐποχῆς μας κι' αὐτὸ μᾶς ἀφαιρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ κάνουμε μιὰ σύγκριση μὲ ἄλλες ἐποχὲς ποὺ δὲ ζήσαμε καὶ ποὺ οἱ πληγές τους δὲ μᾶς ἄγγιξαν.

Τὸ ἄτομο, ποὺ δὲ μετέχει στὸν πόλεμο καὶ δὲν απο-

---

* Πόλεμος τοῦ 1914.

τελεῖ ἐξάρτημα τῆς γιγάντιας πολεμικῆς μηχανῆς, αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἐκτοπισμένο, ἀπροσανατόλιστο καὶ φυσιολογικὰ μειονεχτικό. Ἔτσι, χωρὶς ἀμφιβολία, θὰ δεχτεῖ πρόθυμα κάθε ὑπόδειξη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ τὸ βοηθήσει, ὅσο γίνεται, γιὰ νὰ προσανατολιστεῖ στὶς ἰδέες του καὶ στὰ αἰσθήματά του. Ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς θεωρήσει σὰν αἰτίες τῆς ψυχικῆς ἀθλιότητας τῶν ἀνθρώπων ποὺ βρίσκουνται στὰ μετόπισθεν κι᾽ ἐνάντια στοὺς ὁποίους τοὺς εἶναι τόσο δύσκολο νὰ παλέψουν, ὑπάρχουν δυὸ ποὺ σκοπεύω νὰ φέρω στὴν ἐπιφάνεια καὶ νὰ τοὺς ἐξετάσω: τὴν ἀπογοήτευση ποὺ δημιουργεῖ ὁ πόλεμος καὶ τὴ νέα στάση πού, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους πολέμους, μᾶς ἐπιβάλλει νὰ πάρουμε ἀπέναντι στὸ θάνατο.

Ὅταν λέω ἀπογοήτευση, καθένας καταλαβαίνει εὔκολα τί ἐννοῶ μ᾽ αὐτὴ τὴ λέξη. Δίχως νἆναι κανένας ἀπόστολος τῆς εὐσπλαχνίας κι᾽ ἀναγνωρίζοντας τὴ βιολογικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἀνάγκη τοῦ πόνου γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, δὲν μπορεῖ ὡστόσο παρὰ νὰ καταδικάσει τὸν πόλεμο καὶ στὰ μέσα καὶ στοὺς σκοπούς του καὶ νὰ ποθεῖ τὸ τέλος τῶν πολέμων. Πιστεύανε πὼς οἱ πόλεμοι δὲ θὰ πάψουν, ὅσο οἱ λαοὶ θὰ ζοῦνε κάτω ἀπὸ βιωτικὲς συνθῆκες τόσο διαφορετικές, ὅσο θὰ διαφέρουν τόσο ριζικὰ τὰ κριτήριά τους στὴν ἐκτίμηση τῶν ἀξιῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀτομικὴ ζωή, κι᾽ ὅσο τὰ μίση ποὺ τοὺς χωρίζουνε θὰ τροφοδοτοῦνται μὲ ψυχικὲς δυνάμεις τόσο βαθειὲς καὶ τόσο ἔντονες. Εἴχανε λοιπὸν συνηθίσει στὴν ἰδέα πὼς γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμα, θἄχαμε πολέμους ἀνάμεσα σὲ πρωτόγονους καὶ πολιτισμένους λαούς, ἀνάμεσα σὲ φυλὲς ποὺ τὶς χωρίζει τὸ χρῶμα, καθὼς καὶ μεταξὺ ὡρισμένων μικρῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ποὺ δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀναπτυγμένοι ἢ ποὺ ξαναγυρίζουν στὸν πρωτογονισμό. Ἐλπίζαμε ὅμως πὼς τὰ μεγάλα κυρίαρχα ἔθνη τῆς λευκῆς φυλῆς στὰ ὁποῖα ἔλαχε ἡ ἀποστολὴ νὰ διευθύνουν τ᾽ ἀνθρώπινο γένος, ποὺ τὰ ξέραμε ἀπορροφημένα ἀπὸ συμφέροντα ἁπλωμένα σ᾽ ὅλο τὸν κό-

σμο, στὰ ὁποία χρωστᾶμε τὶς τεχνικὲς προόδους ποὺ ἐξασφάλισαν τὴν ἐξουσία μας πάνω στὴ φύση, ἀκόμα καὶ τόσεςκαλλιτεχνικὲς κι' ἐπιστημονικὲς ἀξίες, τολμούσαμε, λέμε, νὰ ἐλπίζουμε, ὅτι αὐτὰ τὰ ἔθνη τουλάχιστο θἄβρισκαν τρόπο νὰ κανονίσουν τὶς διαφορές τους καὶ τὰ συγκρουόμενα συμφέροντά τους ἀλιώτικα παρὰ μὲ τὸν πόλεμο. Καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔθνη εἶχε θεσπίσει γιὰ τὰ ἄτομα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουνε ἀνώτερους ἠθικοὺς κανόνες μὲ τοὺς ὁποίους ἔπρεπε νὰ συμμορφωθοῦν στὴ ζωή τους ὅσα θἄθελαν νὰ πάρουν μέρος στὴν ἀπόλαυση τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτοὶ οἱ κανόνες, συχνὰ ὑπερβολικὰ αὐστηροί, ἀπαιτοῦσαν πολλὰ ἀπὸ τὸ ἄτομο: ἔπρεπε τὸ ἄτομο, καταβάλλοντας μεγάλη προσπάθεια, νὰ περιοριστεῖ καὶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' τὴν ἱκανοποίηση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ ἐνστίκτων. Τοῦ εἴταν ἀπαγορευμένο πρῶτα πρῶτα νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπ' τὰ ἐξαιρετικὰ πλεονεκτήματα πού, στὸ συναγωνισμὸ μὲ τοὺς ὅμοιους του, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει, χρησιμοποιώντας τὸ ψέμα καὶ τὴν πονηριά. Τὸ ἀναπτυγμένο κράτος θεωροῦσε τὴν τήρηση αὐτῶν τῶν κανόνων σὰν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξή του κι' ἐπενέβαινε σκληρὰ κάθε φορὰ ποὺ τολμοῦσαν νὰ τοὺς θίξουν, κι' ἀκόμα ἔβλεπε μὲ κακὸ μάτι ἐκείνους ποὔθελαν νὰ τοὺς ὑποβάλουν στὸν ἔλεγχο τῆς κριτικῆς. Μποροῦσε κανένας λοιπὸν νὰ ὑποθέσει ὅτι τὸ ἴδιο τὸ Κράτος εἴταν ἀποφασισμένο νὰ τοὺς σεβαστεῖ καὶ νὰ μὴν ἐπιχειρήσει τίποτα ἐνάντιά τους, ἀλιῶς, αὐτὸ τὸ ἴδιο θὰ κλόνιζε τὶς βάσεις τῆς ὕπαρξής του. Μποροῦσε κανένας τέλος νὰ παραδεχτεῖ ὅτι στοὺς κόλπους αὐτῶν τῶν μεγάλων ἐθνῶν ὑπῆρχαν, σχηματίζοντας ἕνα εἶδος περιφραγμένου χώρου, ὡρισμένα ἀνεπιθύμητα ὑπολείμματα ἀλλοεθνῶν πού, ἡ συμμετοχή τους στὴν κοινὴ ἐργασία δὲν εἴταν παραδεκτὴ ὅσο καὶ τοῦ ὑπόλοιπου πληθυσμοῦ ἢ γινότανε μὲ δυσαρέσκεια δεκτή, μ' ὅλο ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ δείξουν ἀρκετὴ ἱκανότητα γιὰ τὴν ἐκτέλεση αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Μά, λογαριάζαμε πὼς οἱ μεγάλοι αὐτοὶ λαοὶ ἔπρεπε νὰ ἔχουν νοιώσει οἱ

ἴδιοι ἀρκετὰ καλὰ αὐτὸ ποὺ τοὺς ἑνώνει καὶ νἄναι ἀρκετὰ ἐπιεικεῖς γιὰ κεῖνο ποὺ τοὺς χωρίζει, γιά νὰ μὴ συγχέουνε τὸν ξένο μὲ τὸν «ἐχθρό», ὅπως ἔκανε ἡ κλασσικὴ ἀκόμα ἀρχαιότητα.

Ἔχοντας ἐμπιστοσύνη σ' αὐτὴ τὴν ἕνωση τῶν πολιτισμένων λαῶν, πολλὰ ἄτομα εἶχαν ἐγκαταλείψει τὶς πατρίδες τους, γιὰ νὰ πᾶνε νὰ ζήσουνε στὸ ἐξωτερικό, συνδέοντας τὴν ὕπαρξή τους μὲ τὶς σχέσεις ποὺ διατηροῦσαν ἀναμεταξύ τους οἱ φίλοι λαοί. Ὅσο γιὰ κεῖνον ποὺ οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς δὲν τὸν εἶχαν καθηλώσει σ' ἕνα ὡρισμένο μέρος, αὐτός μποροῦσε νὰ χαρεῖ τὶς ὀμορφιὲς καὶ τ' ἀγαθὰ πολλῶν πολιτισμένων χωρῶν δημιουργώντας ἔτσι στὸν ἑαυτό του μιὰ πατρίδα πιὸ πλατειὰ μέσα στὴν ὁποία μποροῦσε νὰ κινηθεῖ δίχως νὰ συναντήσει ἐμπόδια καὶ δίχως νὰ γεννήσει ὑποψίες. Μποροῦσε ἔτσι νὰ χαρεῖ τὴ γαλάζια καὶ τὴ σταχτιὰ θάλασσα, τὴ λαμπρότητα τῶν χιονισμένων κορφῶν καὶ τὴν ὀμορφιὰ τῶν πράσινων κάμπων, τὴ μαγεία τῶν δασῶν τοῦ βορρᾶ καὶ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς μεσημβρινῆς βλάστησης· νὰ χαρεῖ αἰσθήματα ποὺ τὰ γεννᾶνε τοπία συνδεδεμένα μὲ μεγάλες ἱστορικὲς ἀναμνήσεις καθὼς καὶ τὴν ἠρεμία τῆς παρθένας φύσης. Αὐτὴ ἡ καινούρια πατρίδα εἶταν γι' αὐτὸν σύγχρονα κι' ἕνα μουσεῖο γεμᾶτο μὲ ὅλους τοὺς θησαυροὺς ποὺ οἱ καλλιτέχνες τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητας δημιουργώντας αἰῶνες κι' αἰῶνες, μᾶς ἔχουνε κληροδοτήσει. Περνώντας ἀπ' τὴ μιὰ αἴθουσα αὐτοῦ τοῦ μουσείου στὴν ἄλλη μποροῦσε ν' ἀντιληφτεῖ μὲ ἀντικειμενικότητα κι' ὅλο εὐγνωμοσύνη, πόσο ποικίλοι εἶταν οἱ τύποι τῆς τελειότητας ποὺ οἱ συμπατριῶτες του στὴν πλατύτερη σημασία τῆς λέξης, εἶχαν πετύχει τὴν πραγματοποίησή τους κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς ἐπιμιξίας τῶν λαῶν, τῆς ἱστορίας, τῆς ἰδιομορφίας τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς γῆς ποὺ τοὺς ἔθρεψε. Ἐδῶ ἔβλεπε τὴν ψυχρὴ κι' ἄκαμπτη ἐνεργητικότητα τοῦ ἀνθρώπου φτασμένη στὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς δύναμής της, ἀλλοῦ τὴ χαριτωμένη τέχνη τῆς ὡραιοποίησης τῆς ζωῆς, ἀλ-

λοῦ πάλι τὴν ἔννοια τῆς τάξης καὶ τοῦ νόμου ἢ ἄλλες ἱκανότητες ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο κύριο τῆς γῆς.

Ἂς μὴν ξεχνᾶμε, ἐξ ἄλλου, ὅτι κάθε πολίτης τοῦ πολιτισμένου κόσμου εἶχε πλάσει τὸ δικό του «Παρνασσό», τὴ δική του «Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν». Ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους ἀνθρώπους τῆς σκέψης, τοὺς ποιητές, τοὺς καλλιτέχνες ὅλων τῶν ἐθνῶν εἶχε ἐκλέξει ἐκείνους στοὺς ὁποίους πίστευε ὅτι ὄφειλε τὸ «εὖ ζῆν», ἐκείνους ποὺ τοῦ ἔχουν δείξει πῶς ἔπρεπε νὰ νοιώσει τὴ ζωὴ καὶ νὰ τὴ χαρεῖ, καὶ τοὺς εἶχε τοποθετήσει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς ἀθάνατους κλασσικοὺς καὶ μὲ τὰ μεγάλα πνεύματα τῆς ἴδιας του τῆς χώρας. Κανένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μεγάλους ἀνθρώπους δὲν εἴτανε γι' αὐτὸν ξένος, ἐπειδὴ τάχα μιλοῦσε διαφορετικὴ γλῶσσα ἀπ' τὴ δική του: θαυμάζοντας ἕναν ξένο μεγάλον ἄντρα, εἴτε αὐτὸς εἴταν ἕνας ἐρευνητὴς τῶν ἀνθρώπινων παθῶν εἴτε ἕνας ὀνειροπόλος μεθυσμένος ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ εἴτε ἕνας προφήτης μὲ φοβερὰ προμαντέματα εἴτε ἕνας σαρκαστὴς πνευματώδης, ποτὲ δὲ δοκίμασε τὸ αἴσθημα ὅτι ἀπιστοῦσε πρὸς τὸ ἴδιο του τὸ ἔθνος καὶ τὴ μητρική του γλῶσσα ποὺ πάντα τοῦ ἔμεναν ἀγαπητά.

Ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό, ἡ εὐχαρίστηση ποὔνοιωθε κανένας στὴν ἀπόλαυση τῆς κοινῆς σ' ὅλη τὴν πολιτισμένη ἀνθρωπότητα κληρονομιᾶς ταραζόταν ἀπ' τὶς φωνὲς ποὺ ἀνάγγελναν ὅτι, ἐφόσο ὑπάρχουνε οἱ πατροπαράδοτες διαφορές, εἴταν ἀκόμα δυνατοὶ οἱ πόλεμοι ἀνάμεσα στὰ μέλη αὐτῆς τῆς ἀνθρωπότητας. Κανένας δὲν ἤθελε νὰ τὸ πιστέψει, μὰ ἂς ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο εἴταν δυνατό, πῶς τὸ φανταζόντουσαν; Σὰ μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ φανεῖ ἡ πρόοδος ποὺ εἶχε πραγματοποιηθεῖ στὸ αἴσθημα τῆς ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἑλληνικῶν Ἀμφικτυονιῶν ποὺ ἀπαγόρευαν νὰ καταστραφεῖ μιὰ πόλη μέλος τῆς ὁμοσπονδίας, νὰ τῆς κόψουνε τὰ λιόδεντρα καὶ νὰ τῆς στερήσουνε τὸ νερό. Ἕνας τέτοιος πόλεμος θἄταν σὰ μιὰ ἱπποτικὴ ἐκστρατεία, προορισμένη νὰ δείξει μόνο ποιὸς

ἔχει τὴν ὑπεροχὴ ἀπ' τἀντίπαλα μέρη, ἀποφεύγοντας νὰ προξενεῖ, ὅσο εἶναι μπορετό, σοβαρὲς ὀδύνες, μιὰ κι' ὁ σκοπός της δὲ θἄταν τέτοιος, ἐνῶ θὰ χαριζόταν πρὸς τὸν ἐκτὸς μάχης τραυματία, ποὺ ὁ γιατρὸς κι' ὁ νοσοκόμος θἀναλάβαιναν νὰ τὸν γιατρέψουν. Ἐννοεῖται πὼς θἄδειχναν ὅλο τους τὸ ἐνδιαφέρο γιὰ τὸν ἄμαχο πληθυσμό, γιά τὶς γυναῖκες ποὺ δὲν ξέρουν ἀπὸ ὅπλα, γιὰ τὰ παιδιὰ πού, σὰ φτάσουνε στὴν ἡλικία τοῦ ἄντρα, θὰ γινόντουσαν οἱ φίλοι κι' οἱ συνεργάτες τῶν σύγχρονών τους τοῦ ἀντίθετου στρατόπεδου. Ἂς προσθέσουμε ἀκόμη ὅτι ὅλοι οἱ διεθνεῖς θεσμοὶ στοὺς ὁποίους ἐκδηλώθηκε ἡ κοινότητα τοῦ πολιτισμοῦ σὲ καιρὸ εἰρήνης θἄπρεπε νὰ ἰσχύσουνε καὶ διατηρηθοῦνε.

Καὶ ἕνας τέτοιος πόλεμος ἀκόμα θἄταν ἀρκετὰ τρομερὸς κι' ἀσυγχώρητος, ἀλλὰ δὲ θὰ διέκοπτε τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἠθικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ μεγάλα ἄτομα τῆς ἀνθρωπότητας, τοὺς λαοὺς καὶ τὰ κράτη.

Ὁ πόλεμος στὸν ὁποῖο δὲ θέλαμε νὰ πιστέψουμε ξέσπασε κι' ἔγινε γιὰ μᾶς πηγή... ἀπογοητεύσεων. Δὲν εἶναι μονάχα πιότερο αἱματηρὸς καὶ πιότερο φονικὸς ἀπὸ κάθε ἄλλον πόλεμο τοῦ παρελθόντος, ἐξ αἰτίας τῶν τρομερῶν τελειοποιήσεων τῶν ὅπλων ἐπίθεσης καὶ ἄμυνας, μὰ εἶναι ἀκόμα, ἂν ὄχι περισσότερο, τουλάχιστο τὸ ἴδιο σκληρός, ἄγριος κι' ἀλύπητος ὅσο ὁποιοσδήποτε ἄλλος. Δὲ λογαριάζει κανένα φραγμὸ ἀπὸ κείνους ποὺ παραδέχεται κανεὶς σὲ καιρὸ εἰρήνης καὶ ποὺ συνιστοῦν κεῖνο ποὺ λέμε δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἀναγνωρίζει τὶς ἰδιαίτερες φροντίδες ποὺ ὀφείλουνται στὸν τραυματία καὶ στὸ γιατρό, δὲν κάνει καμιὰ διάκριση ἀνάμεσα στὸ μαχόμενο καὶ στὸν ἄμαχο πληθυσμό, παραβιάζει τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοχτησίας. Ἀνατρέπει κάθε τι ποὺ βρίσκεται στὸ δρόμο του μὲ τέτοια τυφλὴ λύσσα σὰ νὰ μὴν ἐπρόκειτο πιὰ ὕστερα ἀπ' αὐτὸν νὰ ὑπάρξει μέλλον καὶ εἰρήνη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Σπάει ὅλους τοὺς κοινοὺς δεσμοὺς μεταξὺ τῶν μαχόμενων λαῶν κι' ἀπειλεῖ ν' ἀφίσει κατόπι του ἔχθρες ποὺ χρόνια καὶ χρόνια θὰ στα-

θοῦνε ἐμπόδιο στὴν ἐπανασύνδεση αὐτῶν τῶν δεσμῶν. Ἀποκάλυψε ἀκόμα τὸ γεγονὸς τὸ σχεδὸν ἀκατανόητο ὅτι οἱ πολιτισμένοι λαοὶ γνωρίζουνται καὶ καταλαβαίνουνται τόσο λίγο ποὺ ἀποστρέφουνται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο μὲ μῖσος καὶ φρίκη. Ἕνα μάλιστα ἀπ' τὰ μεγάλα πολιτισμένα ἔθνη ἔγινε τόσο μισητό, ποὺ χαρακτηρίζοντάς το γιὰ «βάρβαρο», εἶχαν προσπαθήσει νὰ τὸ διαγράψουν ἀπ' τὴ μεγάλη πολιτισμένη κοινότητα, μ' ὅλο ποὖχε ἐπιδείξει στὸν πολιτισμὸ ἐξαιρετικὲς ἱκανότητες. Θέλουμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἕνας ἀμερόληπτος ἱστορικὸς θὰ πετύχει νὰ δείξει πὼς τὸ ἔθνος, ποὺ γλῶσσα του εἶναι αὐτὴ ποὺ μιλᾶμε καὶ ποὺ στὶς γραμμές του πολεμᾶνε κεῖνοι ποὺ μᾶς εἶναι ἀγαπητοί, παραβίασε λιγώτερο τοὺς νόμους τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς. Μά, στὶς μέρες αὐτὲς ποὺ περνᾶμε, ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ γίνει δικαστὴς τῆς ἴδιας του τῆς ὑπόθεσης;

Δὲν πρέπει νὰ παραξενεύεται κανένας διαπιστώνοντας ὅτι ἡ χαλάρωση τῶν ἠθικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ μεγάλα ἄτομα τῆς ἀνθρωπότητας, τὰ Κράτη, εἶχε τὸν ἀντίκτυπό της πάνω στὴν ἰδιωτικὴ ἠθική, γιατὶ ἡ συνείδησή μας, μὴ ὄντας ὁ αὐστηρὸς δικαστὴς γιὰ τὸν ὁποῖο μιλᾶνε οἱ ἠθικολόγοι, εἶναι, ἀπ' τὶς πηγές της, «κοινωνικὸ ἄνθος», καὶ τίποτα περισσότερο. Ἐκεῖ ὅπου λείπει ἡ κατάκριση ἀπὸ μέρους τοῦ συνόλου, σταματάει ἡ καταστολὴ τῶν ἐνστίκτων, κ' οἱ ἄνθρωποι παραδίνουνται σὲ πράξεις βάναυσες, σκληρές, προδοτικὲς καὶ δόλιες, ποὺ θὰ νόμιζε κανένας ὅτι δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ τὶς κάνουν, κρίνοντας ἀπ' τὸ βαθμὸ τῆς ἀνάπτυξής τους.

Ἔτσι ὁ πολίτης τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω, νοιώθει ξαφνικὰ τὸν ἑαυτό του ξένο μὲς στὸν κόσμο ποὺ τὸν περιβάλλει, βλέποντας μπροστά του τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδας του, τὴ λεηλασία τῶν κοινῶν ἀγαθῶν, τὴν ταπείνωση τῶν πολιτῶν ποὺ ὀρθώνουνται ὁ ἕνας ἐνάντια στὸν ἄλλο.

Ἡ ἀπογοήτευσή του ὅμως αὐτὴ δίνει λαβὴ σὲ μερικὲς κριτικὲς παρατηρήσεις. Γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀκριβέστε-

ρα, δὲν εἶναι δικαιολογημένη γιατὶ ἐδῶ πρόκειται μόνο γιὰ τὴν καταστροφὴ μιᾶς αὐταπάτης. Οἱ αὐταπάτες μᾶς προσφέρουνε τὴν ὑπηρεσία νὰ μᾶς ἀπαλλάσσουνε ἀπ'τὰ δυσάρεστα συναισθήματα καὶ στὴ θέση τους μᾶς ἐπιτρέπουνε νὰ νοιώσουμε συναισθήματα ἱκανοποίησης. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ περιμένουμε ὅτι θἄρθει ἡ μέρα ὅπου θὰ συγκρουστοῦνε μὲ τὴν πραγματικότητα, καὶ τὸ καλύτερο ποὔχουμε νὰ κάνουμε, εἶναι νὰ δεχτοῦμε τὴν καταστροφή τους δίχως παράπονα καὶ δίχως διαμαρτυρίες,

Δυὸ γεγονότα στάθηκαν ἡ αἰτία τῆς ἀπογοήτευσής μας, στὸ διάστημα αὐτοῦ τοῦ πολέμου: ὁ ἐλάχιστα ἠθικὸς χαρακτήρας τῆς διαγωγῆς τῶν κρατῶν πρὸς τοὺς γειτόνους τους, τὴ στιγμή, ποὺ στὸ ἐσωτερικό στέκουν φρουροὶ τῶν ἠθικῶν κανόνων, κ' ἡ βαρβαρότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴ διαγωγὴ τῶν ἀτόμων καὶ ποὺ δὲν τὴν περιμέναμε ἀπὸ μέρους τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ὑψηλότερου ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Ἂς ἀρχίσουμε ἀπ' τὸ τελευταῖο αὐτὸ γεγονὸς κι' ἂς προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε σὲ μιὰ μόνο φράση σύντομη καὶ συνοπτική, τὴν ἰδέα ποὺ θέλουμε νὰ ὑποβάλουμε σὲ μιὰ κριτικὴ ἐξέταση. Πῶς ἀντιλαμβάνουνται γενικὰ τὴν πορεία τῆς ἐξέλιξης χάρη στὴν ὁποία τὸ ἄτομο φτάνει σ' ἀνώτερο βαθμὸ ἠθικότητας ; Ἡ πρώτη ἀπάντηση θἆναι αὐτή : ὁ ἄνθρωπος γεννιέται εὐγενικὸς καὶ καλός. Μὰ εἶναι ἀπάντηση δίχως ἀξία, μὲ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε ν' ἀσχοληθοῦμε δῶ. Μι' ἄλλη ἀπάντηση θὰ μᾶς ἔλεγε ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ἐξέλιξη, ἡ ὁποία συνίσταται στὸ ὅτι, κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς διαπαιδαγώγησης καὶ τοῦ πολιτισμένου περιβάλλοντος, οἱ κακὲς τάσεις ἐξαφανίζουνται σιγὰ-σιγά, γιὰ νὰ κάνουν τόπο στὶς καλές. Μ' ἂν εἶν' ἔτσι, πῶς νὰ μὴ παραξενευτεῖ κανένας πού, παρ' ὅλη τὴν ἐπίδραση τῆς διαπαιδαγώγησης καὶ τοῦ πολιτισμένου περιβάλλοντος, οἱ κακὲς τάσεις κατορθώνουν νὰ ὑπερισχύουν καὶ νὰ ἐκδηλώνουνται βίαια ; Ἡ ἀπάντηση αὐτὴ περιέχει μιὰ πρόταση ποὺ μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν παραδεχτοῦμε. Στὴν πραγματικό-

τητα, οἱ κακὲς τάσεις δὲν «ἐξαφανίζουνται», δὲν ξεριζώνουνται ποτέ. Οἱ ψυχολογικὲς ἔρευνες, εἰδικώτερα ἡ ψυχαναλυτικὴ παρατήρηση, δείχνουν, τοὐναντίον, πὼς τὸ ἐσώτερο, τὸ βαθύτερο μέρος τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται ἀπὸ στοιχειώδεις ροπὲς ποὺ εἶναι ὅμοιες σ᾽ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ ποὺ τείνουνε στὴν ἱκανοποίηση ὡρισμένων πρωτόγονων ἀναγκῶν. Αὐτὲς καθαυτὲς οἱ ροπὲς τοῦτες δὲν εἶναι οὔτε κακὲς οὔτε καλές. Τὶς χαρακτηρίζουνε δὲ καλὲς ἢ κακὲς αὐτὲς τὶς τάσεις καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τους, ἀνάλογα πρὸς τὶς σχέσεις τους μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ἔχει γίνει δεχτὸ ὅτι ὅλες οἱ ροπὲς ποὺ ἡ κοινωνία ἀποδοκιμάζει σὰν κακὲς (ὅπως ἡ ροπὴ στὸν ἐγωισμὸ καὶ στὴ σκληρότητα) ἀποτελοῦνε μέρος τῶν πρωτόγονων αὐτῶν τάσεων.

Αὐτὲς περνᾶνε μιὰ μακριὰ ἐξέλιξη προτοῦ φτάσουν νὰ ἐκδηλωθοῦνε στὸν ἔφηβο. Ἀνακόπτονται, παίρνουνε ἄλλες διευθύνσεις, πρὸς ἄλλα πεδία, συγχέονται ἀναμεταξύ τους, ἀλλάζουν ἀντικείμενα κι᾽ ἕνα μέρος τους κατευθύνεται ἐνάντια στὸ πρόσωπο ποὺ εἶναι φορέας τους. Ὡρισμένοι σχηματισμοί, μὲ τοὺς ὁποίους ἀντιδρᾶμε σ᾽ αὐτὲς ἢ σὲ κεῖνες τὶς ροπές, μποροῦν νὰ μᾶς κάνουν εὔκολα νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ φύση τῶν ροπῶν ἀλλάζει, μεταβάλλεται π.χ. ὁ ἐγωισμὸς σὲ ἀλτρουϊσμό, ἡ σκληρότητα σὲ οἶκτο. Κεῖνο ποὺ εὐνοεῖ αὐτὴν τὴν πλάνη εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὡρισμένες ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς ροπὲς ἐμφανίζουνται ἀπ᾽ τὴν ἀρχὴ κατὰ ζεύγη, δημιουργώντας αὐτὸ τὸ ἀξιοπαρατήρητο φαινόμενο, ποὺ δὲν εἶναι πολὺ γνωστὸ στοὺς ἀμύητους καὶ ποὺ ὀνομάζεται ***συναισθηματικὴ ἀμφιθυμία.*** Μιὰ ἀπ᾽ τὶς ἐκδηλώσεις αὐτοῦ τοῦ φαινόμενου, ποὺ πιὸ εὔκολα μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ νὰ καταλάβουμε, εἶναι ἡ συνύπαρξη, συχνά, στὸ ἴδιο πρόσωπο μιᾶς ἔντονης ἀγάπης κ᾽ ἑνὸς δυνατοῦ μίσους. Σ᾽ αὐτὴ τὴν παρατήρηση, ἡ ψυχανάλυση προσθέτει ὅτι αὐτὰ τὰ δυὸ ἀντίθετα αἰσθήματα ἐξ ἄλλου ἐνεργοῦνε συχνὰ πάνω στὸ ἴδιο ἀντικείμενο.

Μὲ τὸ φῶς αὐτῆς τῆς σύντομης περιγραφῆς, εἶναι εὔκολο νὰ καθορίσουμε αὐτὸ ποὺ λένε ἀνθρώπινο χαρακτήρα καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἀνεπάρκεια τῆς κατάταξης ποὺ βασίζεται πάνω στοὺς χαρακτηρισμούς: «καλὸς» καὶ «κακός». Σπάνια ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐντελῶς καλὸς ἢ κακός: συχνότερα, εἶναι καλὸς κάτω ἀπὸ ὡρισμένες συνθῆκες, κακὸς κάτω ἀπὸ ἄλλες. Ἡ πεῖρα μᾶς ἔδειξε αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον γεγονὸς ὅτι ἡ προΰπαρξη, στὴν παιδικὴ ἡλικία, ἔντονων «κακῶν» ροπῶν, ἀποτελεῖ ἕναν ὅρο γιὰ τὸν προσανατολισμὸ πρὸς τὸ καλό, ὅταν τὸ ἄτομο φτάσει στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία. Τὰ πιὸ ἐγωιστικὰ παιδιὰ μποροῦν νὰ γίνουν πολίτες φιλάνθρωποι σ᾽ ἀνώτατο βαθμό, ἱκανοὶ γιὰ τὶς μεγαλύτερες θυσίες· οἱ περισσότεροι ἀπ᾽ τοὺς ἀπόστολους τοῦ οἴκτου, ἀπ᾽ τοὺς φιλανθρώπους, ἀπ᾽ τοὺς ζωόφιλους, ἔδειξαν στὴν παιδική τους ἡλικία σαδιστικὲς ροπὲς καὶ διακρίθηκαν γιὰ τὴ σκληρότητά τους ἀπέναντι στὰ ζῶα.

Ὁ μετασχηματισμὸς τῶν «κακῶν» τάσεων εἶναι ἔργο δυὸ παραγόντων ποὺ δουλεύουνε πρὸς τὴν ἴδια διεύθυνση. Ἀπ᾽ αὐτοὺς ὁ ἕνας εἶναι ἐξωτερικὸς κι᾽ ὁ ἄλλος ἐσωτερικός. Ὅσο ἀφορᾶ τὸν ἐσωτερικὸ παράγοντα, αὐτὸς ἐκδηλώνεται ἀπ᾽ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἐξασκοῦν πάνω στὶς κακὲς ροπὲς (ἂς ποῦμε, ἂν εἶναι προτιμώτερο, πάνω στὶς ἐγωϊστικὲς ροπὲς) ὁ ἐρωτισμός, ἡ ἐρωτικὴ ἀνάγκη, μὲ τὴν πλατειὰ σημασία τῆς λέξης, ποὺ νοιώθει ὁ ἄνθρωπος. Μὲ τὴν προσθήκη ***ἐρωτικῶν*** στοιχείων, οἱ ἐγωιστικὲς τάσεις μεταβάλλονται σὲ τάσεις ***κοινωνικές.*** Δὲν ἀργεῖ κανένας νὰ διαπιστώσει ὅτι τὸ ν᾽ ἀγαπιέται εἶναι ἕνα πλεονέκτημα γιὰ τὸ ὁποῖο μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ θυσιάσει πολλὰ ἄλλα. Ὅσο γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ παράγοντα, αὐτὸς ἐκδηλώνεται ἀπ᾽ τὴν πίεση ποὺ ἐξασκεῖ ἡ διαπαιδαγώγηση ἡ ὁποία γίνεται ὁ πληρεξούσιος τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ πολιτισμένου περιβάλλοντος καὶ τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδραση ἀντικαθίσταται κατόπι ἀπὸ τὴν κατ᾽ εὐθεῖαν ἐνέργεια αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ περιβάλλοντος. Ὁ πολιτισμὸς γεννήθηκε κι᾽ ἀναπτύχθηκε χάρη στὴν παραίτηση

ἀπ᾽ τὴν ἱκανοποίηση ὡρισμένων ἀναγκῶν, κι᾽ ἀπαιτεῖ ἀπ᾽ ὅλους ἐκείνους πού, στὶς κατοπινὲς γενιές, θέλουν νὰ πάρουν μέρος στὰ πλεονεκτήματα ποὺ προσφέρει ἡ πολιτισμένη ζωή, νὰ παραιτηθοῦνε κι᾽ αὐτοὶ ἀπ᾽ τὴν ἱκανοποίηση ὡρισμένων ἐνστίκτων. Μιὰ ἀδιάκοπη μετατροπὴ τῆς ἐξωτερικῆς πίεσης σ᾽ ἐσωτερικὴ γίνεται στὸ διάστημα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Χάρη στὴν ἐξακολουθητικὴ ἐπίδραση τοῦ πολιτισμένου περιβάλλοντος, ὅλο καὶ περισσότερες ἐγωιστικὲς ροπὲς μεταβάλλονται σὲ κοινωνικὲς ροπές, μὲ τὴν προσθήκη ἐρωτικῶν στοιχείων. Μποροῦμε τέλος νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι κάθε ἐσωτερικὴ πίεση τῆς ὁποίας ἡ ἐνέργεια ἐκδηλώνεται στὸ διάστημα τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης, δὲν εἴταν, ***πρωτόγονα***, δηλαδὴ στὸ ξεκίνημα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, παρὰ μιὰ ἐξωτερικὴ πίεση. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ γεννιοῦνται στὶς μέρες μας φέρνουν μαζύ τους στὸν κόσμο κάποια διάθεση νὰ μετατρέπουν τὶς ἐγωιστικὲς ροπὲς σὲ ροπὲς κοινωνικές, διάθεση ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὀργανισμοῦ ποὺ κληρονόμησαν καὶ ποὺ ἐνεργεῖ αὐτὴ τὴ μετατροπὴ σ᾽ ἀπάντηση παρορμήσεων συχνὰ πολὺ ἐλαφρῶν. Ἄλλες ὅμως ροπὲς μετασχηματίζονται, ὄχι ἀπὸ μιὰ κληρονομικὴ διάθεση, μὰ κάτω ἀπ᾽ τὴν πίεση ἐξωτερικῶν παραγόντων. Ἔτσι κάθε ἄτομο ὑφίσταται ὄχι μόνο τὴν ἐπίδραση τοῦ συγχρόνου του πολιτισμένου περιβάλλοντος, μὰ ἀκόμα καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος στὸ ὁποῖο εἶχαν ζήσει οἱ πρόγονοί του.

Ὀνομάζοντας ***ἱκανότητα γιὰ πολιτισμένη ζωὴ*** τὴν ἰδιότητα ποὺ κατέχει ὁ ἄνθρωπος νὰ μετατρέπει τὶς ἐγωιστικές του ροπὲς κάτω ἀπ᾽ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐρωτικῶν παραγόντων, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἱκανότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ μέρη, ἀπ᾽ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα εἶναι ἔμφυτο, ἐνῶ τὸ ἄλλο ἔχει ἀποχτηθεῖ στὸ διάστημα τῆς ζωῆς· κι᾽ ὅτι οἱ σχέσεις ποὺ ὑπάρχουνε ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ μέρη, καθὼς κι᾽ ἀνάμεσα στὸ καθένα ἀπ᾽ αὐτὰ καὶ στὶς ροπὲς ποὺ δὲν ἔπαθαν τὴν ἐρωτικοκοινωνικὴ μετατροπή, εἶναι πολὺ μεταβλητές.

᾿Αποδίδουμε ὑπερβολικὴ ἀξία σ᾿ὅ,τι τὸ ἔμφυτο ὑπάρχει στὴ ροπὴ πρὸς τὴν πολιτισμένη ζωὴ καί, γενικά, ὑπερτιμᾶμε αὐτὴ τὴ ροπή, εἴτε πρόκειται γιὰ τὰ ἔμφυτα στοιχεῖα εἴτε γιὰ τὰ ἐπίκτητα, σὲ σχέση μὲ ὅ,τι τὸ πρωτόγονο ἔμεινε ἀπ᾿ τὴν ἐνστικτώδη ζωή μας. Μ᾿ ἄλλα λόγια ἔχουμε τὴν τάση νὰ κρίνουμε τὸν ἄνθρωπο «καλύτερο» ἀπ᾿ ὅ,τι εἶναι στὴν πραγματικότητα. Ὑπάρχει ὡστόσο ἀκόμα μιὰ αἰτία ποὺ θολώνει τὴν κρίση μας καὶ ποὺ μᾶς σπρώχνει νὰ βγάλουμε ἕνα πόρισμα πάρα πολὺ εὐνοϊκό.

Οἱ ἐνστικτώδεις παρορμήσεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ξεφεύγουνε φυσικὰ ἀπ᾿ τὴν ἀντίληψή μας. Τὶς συμπεραίνουμε ἀπ᾿ τὶς πράξεις τους καὶ τὴ συμπεριφορά τους ποὺ τὶς ἀποδίδουμε σὲ κίνητρα ποὔχουνε τὴν πηγή τους στὴν ἐνστικτώδη ζωή. Μὰ σ᾿ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ περιπτώσεων τὸ συμπέρασμα ποὺ βγάζουμε ἔτσι εἶναι λαθεμένο. Οἱ ἴδιες πράξεις, ποὺ εἶναι «καλὲς» ὅταν τὶς ἀντικρύζουμε μὲ τὸ πρῖσμα τῆς πολιτισμένης ζωῆς, μποροῦν, σ᾿ ὡρισμένες περιπτώσεις, νὰ ὑπαγορεύουνται ἀπὸ «εὐγενικὰ» ἐλατήρια καὶ σ᾿ ἄλλες ὄχι. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἠθικῆς ὀνομάζουνε «καλὲς» μόνο τὶς πράξεις ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἐκδήλωση καλῶν ροπῶν, κι᾿ ἀρνιοῦνται αὐτὸ τὸ χαρακτηρισμὸ σὲ πράξεις ποὺ δὲν ἐκπληρώνουν αὐτὸν τὸν ὅρο. Μὰ ἡ κοινωνία, ποὺ δὲν ἀφίνει νὰ ὁδηγηθεῖ παρὰ ἀπὸ σκέψεις πρακτικές, δὲ σκοτίζεται καθόλου γι᾿ αὐτὴ τὴ διάκριση· ἀρκεῖται στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ ἄνθρωπος προσαρμόζει τὴ διαγωγή του καὶ τὶς πράξεις του μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτισμένης ζωῆς, δίχως ν᾿ ἀπασχολεῖται μὲ τὰ κίνητρά τους.

Εἴπαμε πὼς ἡ ἐξωτερικὴ πίεση, ποὺ ἐξασκοῦνε ἡ ἀγωγὴ καὶ τὸ περιβάλλον πάνω στὸν ἄνθρωπο, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ συμβάλλει στὸν προσανατολισμὸ τῆς ἐνστικτώδους ζωῆς πρὸς τὸ καλό, νὰ εὐνοεῖ τὸ πέρασμα ἀπ᾿ τὸν ἐγωισμὸ στὸν ἀλτρουϊσμό. Μὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἕνα ἀποτέλεσμα ποὺ δὲν παράγεται οὔτε ἀναγκαῖα οὔτε σ᾿ ὅλες τὶς περιπτώσεις. Ἡ ἀγωγὴ καὶ τὸ περιβάλ-

λον δὲν ἱκανοποιοῦνται, καὶ δὲν τοὺς δίνεται πάντα ἡ εὐκαιρία νὰ παροτρύνουνε τὴν ἀγάπη. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀναγκασμένα νὰ καταφεύγουνε σὲ ἄλλα ἐνθαρρυντικὰ μέσα: στὴν ἀνταμοιβὴ καὶ στὴν τιμωρία. Καὶ συμβαίνει συχνὰ ἐκεῖνοι πάνω στοὺς ὁποίους ἐξασκεῖται ἡ ἐπιδρασή τους, κοινωνικά, νὰ φέρνουνται καλά, δίχως νἄχει καλυτερέψει ἡ ἐνστικτώδης ζωή τους, δίχως οἱ ἐγωιστικές τους ροπὲς νἄχουνε πραγματικὰ μεταβληθεῖ σὲ κοινωνικές. Γενικά, τὸ ἀποτέλεσμα θἄναι τὸ ἴδιο καὶ μόνο σ' ὡρισμένες ἔκτακτες περιπτώσεις φαίνεται πὼς ἕνα ἄτομο ἐνεργεῖ καλά, γιατὶ κινεῖται πραγματικὰ ἀπὸ τὰ ἔνστικτά του, ἐνῶ ἕνα ἄλλο ἄτομο δὲ φέρνεται κοινωνικὰ καλὰ παρὰ μέχρι τοῦ σημείου ποὺ αὐτὸ συμφωνάει μὲ τοὺς ἐγωιστικούς του σκοπούς. Ἡ ἐπιπόλαιη ὅμως γνώση τοῦ ἀτόμου δὲ μᾶς βοηθάει καθόλου γιὰ νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ περιπτώσεις, κ' ἡ αἰσιοδοξία μας πάντα θὰ μᾶς σπρώχνει νὰ μεγαλώνουμε τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων ποὺ οἱ ροπές τους μετατραπήκανε σὲ κοινωνικές.

Οἱ πολιτισμένες μας κοινωνίες, ποὺ ἀπαιτοῦνε καλὴ διαγωγή, δίχως νὰ φροντίζουν γιὰ τὶς ροπὲς ποὺ βρίσκουνται στὴ βάση τους, κάμανε ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων νὰ συνηθίσει στὸ νὰ ὑπακούει, καὶ στὸ νὰ συμμορφώνεται μὲ τοὺς ὅρους τῆς πολιτισμένης ζωῆς, δίχως ἡ φύση τους νὰ συμμετέχει σ' αὐτὴ τὴν ὑπακοή. Παίρνοντας θάρρος οἱ πολιτισμένες κοινωνίες ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπιτυχία αὔξησαν τὶς ἠθικὲς ἀξιώσεις σὲ μεγάλο βαθμό, τοῦτο δὲ εἶχε γι' ἀποτέλεσμα ν' ἀνοιχτεῖ ἕνα χάσμα ἀκόμα πιὸ βαθὺ ἀνάμεσα στὴ διαγωγὴ ποῦ ἐπιβάλλεται στὸ ἄτομο καὶ στὶς ἐνστικτώδεις διαθέσεις του. Αὐτὲς οἱ τελευταῖες πιεζόντουσαν ὅλο καὶ περισσότερο, καὶ τ' ἀποτέλεσμα τῆς καταπίεσης ἐκδηλωνόταν μὲ φαινόμενα ἀντίδρασης ἀπ' τὰ πιὸ περίεργα. Στὸ πεδίο τοῦ σεξουαλισμοῦ, ὅπου ἡ καταπίεση εἶναι εὐκολώτερη, βλέπουμε φαινόμενα ἀντίδρασης ποὺ ἀντιπροσωπεύουνται ἀπ' τὶς νευρωτικὲς ἀσθένειες. Στὰ ἄλλα πεδία, ἡ πίεση ποὺ ἐξα-

σκεῖται ἀπ' τὴν πολιτισμένη ζωή, δίχως νὰ ἐκδηλώνεται μὲ φαινόμενα καθαρὰ παθολογικά, καταλήγει σὲ διαστροφὲς τοῦ χαρακτήρα, γιατὶ τὰ ἐμποδισμένα ἔνστικτα πάντα εἶναι ἕτοιμα νὰ ἐπωφεληθοῦνε ἀπ' τὴν παραμικρότερη εὐκαιρία γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦνε. Ὅποιος εἶναι ἀναγκασμένος ν' ἀντιδρᾶ ἔτσι διαρκῶς μὲ τὸ νὰ συμμορφώνεται σὲ κανόνες καὶ προστάγματα, δίχως κανένα σύνδεσμο μὲ τὶς ἐσωτερικές του τάσεις, αὐτὸς ζεῖ ἀπ' τὴν ψυχολογικὴ ἄποψη, πέρα ἀπ' τὰ μέσα ποὺ διαθέτει, καὶ μπορεῖ, ἐξεταζόμενος ἀντικειμενικά, νὰ θεωρηθεῖ ὑποκριτής, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ δὲν ἔχει καθόλου συνείδηση αὐτῆς του τῆς ὑποκρισίας. Δὲ χωράει συζήτηση ὅτι ὁ σύγχρονος πολιτισμός μας εὐνοεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ὑποκρισίας. Δίχως ὑπερβολὴ μπορεῖ νὰ πεῖ κανένας, ὅτι ἐπαναπαύεται πάνω σ' αὐτὴ τὴν ὑποκρισία κι' ὅτι θὰ πάθαινε βαθειὲς μεταβολὲς ἂν οἱ ἄνθρωποι ἄρχιζαν νὰ ζοῦνε σύμφωνα μὲ τὴν ψυχολογικὴ ἀλήθεια. Ὑπάρχουν λοιπὸν ἄπειρα περισσότεροι ἄνθρωποι ποὺ δέχουνται τὸν πολιτισμὸ ὑποκριτικὰ ἀπὸ κείνους ποὖναι ἀληθινὰ καὶ πραγματικὰ πολιτισμένοι, κι' ἀναρωτιέται μάλιστα κανένας ἂν δὲν εἶναι ἀναγκαῖος ἕνας ὡρισμένος βαθμὸς ὑποκρισίας γιὰ τὴ συγκράτηση καὶ τὴ διατήρηση τοῦ πολιτισμοῦ, ἔχοντας ὑπ' ὄψει του τὸ μικρὸ ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους ἡ ροπὴ πρὸς τὴν πολιτισμένη ζωή, ἔχει γίνει ὀργανικὴ ἰδιότητα. Ἐξ ἄλλου, ἡ συγκράτηση τοῦ πολιτισμοῦ, ἀκόμα καὶ πάνω σὲ μιὰ βάση τόσο εὔθραστη, προσφέρει τὴ δυνατότητα ν' ἀποχτήσουμε σὲ κάθε νέα γενεὰ ἕναν καινούριο μετασχηματισμὸ τῶν ροπῶν, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ ἕναν καλύτερο πολιτισμό.

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις μᾶς δίνουν κάποια παρηγοριά, δείχνοντάς μας ὅτι ἡ θλίψη κι' ἡ ὀδυνηρὴ διάψευση ποὺ νοιώσαμε στὴ θέα τῶν πράξεων, τῶν τόσο ἀσύμφωνων μὲ τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὴν πολιτισμένη ζωή, γιὰ τὶς ὁποῖες στάθηκαν ἔνοχοι οἱ πολίτες ὅλου τοῦ κόσμου, δὲν εἶταν δικαιολογημένες. Πραγματικά, οἱ συμ-

πολίτες μας ὅλου τοῦ κόσμου δὲν ἔπεσαν τόσο χαμηλὰ ὅσο εἴχαμε πιστέψει, γιὰ τὸν ἁπλούστατο λόγο ὅτι δὲ βρισκόντουσαν τόσο ψηλὰ ὅσο εἴχαμε φανταστεῖ. Ἀφίνοντας τοὺς ἠθικοὺς περιορισμοὺς νὰ πέσουν, τὰ μεγάλα ἄτομα τῆς ἀνθρωπότητας, οἱ λαοὶ καὶ τὰ Κράτη, πίστεψαν ὅτι θὰ μποροῦσαν προσωρινὰ ν᾽ ἀπαλλαχτοῦν ἀπ᾽ τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ πηγάζουν ἀπ᾽ τὴν πολιτισμένη ζωὴ καὶ ν᾽ ἀφίσουν λεύτερες τὶς καταπιεσμένες ροπές τους ποὖναι ἄπληστες γιὰ ἱκανοποίηση. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε λοιπὸν ὅτι ἡ σχετικὴ ἠθικότητα, ποὺ ἰσχύει μέσα στὰ ὅρια κάθε Κράτους καὶ μὲς στοὺς κόλπους κάθε λαοῦ, δὲν ὑπόφερε πολύ.

Μποροῦμε ὅμως νὰ σχηματίσουμε μιὰ πιὸ βαθειὰ ἀκόμα ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ ὁ πόλεμος ἐπέφερε στὸν τρόπο τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης τῶν πρώην συμπατριωτῶν μας τοῦ κόσμου, καὶ αὐτὸ θὰ μᾶς εἶναι μιὰ παραπάνω προειδοποίηση μὴ τυχὸν καὶ φανοῦμε ἄδικοι ἀπέναντί τους. Οἱ ψυχικὲς ἐξελίξεις παρουσιάζουν ἰδιομορφία ποὺ δὲν τὴ συναντᾶμε σὲ καμιὰν ἄλλη ἐξεργασία ἀνάπτυξης ἢ ἐξέλιξης. Ὅταν ἕνα χωριὸ μεταβάλλεται σὲ πόλη ἢ τὸ παιδὶ γίνεται ἄντρας, τὸ χωριὸ καὶ τὸ παιδὶ ἀπορροφιοῦνται, ἴσαμε ποὺ ἐξαφανίζουνται ὁλότελα, ἀπ᾽ τὴν πόλη καὶ τὸν ἄντρα. Δύσκολα κανένας ξαναβρίσκει τὰ παλιὰ χαρακτηριστικὰ στὴν καινούργια διαμόρφωση· πραγματικά, τὸ παλιὸ ὑλικὸ κι᾽ οἱ παλιὲς μορφὲς ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, γιὰ νὰ κάνουν τόπο σὲ καινούριο ὑλικὸ καὶ σὲ καινούριες μορφές. Δὲ συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν ψυχικὴ ἐξέλιξη. Σ᾽ αὐτὴν ὑπάρχει κάποια ξεχωριστὴ κατάσταση ποὺ δὲ τὴ συναντᾶμε πουθενὰ ἀλλοῦ καὶ ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ περιγράψουμε ἀλλοιῶς παρὰ λέγοντας πὼς κάθε προηγούμενη φάση τῆς ἐξέλιξης ἐπιζεῖ καὶ διατηρεῖται πλάϊ σὲ κείνην ποὺ γεννήθηκε ἀπ᾽ αὐτήν. Ἡ διαδοχὴ συνεπάγεται ταὐτόχρονα μιὰ συνύπαρξη, μόλο ποὺ τὰ ὑλικὰ ποὺ χρησίμεψαν σ᾽ ὅλη τὴ σειρὰ τῶν μετασχηματισμῶν εἶναι τὰ ἴδια. Ἡ προηγούμενη ψυχικὴ κατάσταση

μπορεῖ νὰ μένει χρόνια χωρὶς νὰ ἐξωτερικευτεῖ. Μά, τὸ ξαναλέμε, ὑπάρχει, καὶ μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμό, ποὺ μπορεῖ στὴν κατάλληλη στιγμὴ νὰ γίνει ἡ μορφὴ τῆς ἐκδήλωσης τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, καὶ μάλιστα ἡ μοναδικὴ μορφή, σὰ νὰ μὴν ὑπῆρχαν οἱ μεταγενέστερες φάσεις σὰ νάχανε ἐξαφανιστεῖ. Αὐτὴ ἡ ἐξαιρετικὴ πλαστικότητα τῶν δυνατοτήτων ψυχικῆς ἐξέλιξης δὲν μπορεῖ ὡστόσο νὰ ἐκδηλωθεῖ πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις· μποροῦμε νὰ τὴν ὁρίσουμε σὰν ἀντιπροσωπευτικὴ ἐκδήλωση μιᾶς ἐξαιρετικῆς ἱκανότητας καταστολῆς, γιατὶ συμβαίνει συχνὰ μιὰ μεταγενέστερη κι᾽ ἀνώτερη φάση ἐξέλιξης, σὰν ἐγκαταλειφτεῖ γιὰ μιὰ φορά, νὰ μὴν μπορεῖ κατόπι νὰ ξαναπαρουσιαστεῖ. Οἱ πρωτόγονες καταστάσεις, ἀντίθετα, μποροῦν πάντα νὰ ξαναπαραχτοῦν· ὅ,τι τὸ πρωτόγονο ὑπάρχει στὴν ψυχική μας ζωὴ εἶναι, μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τῆς λέξης, ἄφθαρτο.

Οἱ ψυχικὲς λεγόμενες ἀσθένειες εἶναι τέτοιας φύσης, ποὺ εὔλογα κάθε ἀμύητος μπορεῖ νὰ πιστέψει, ὅτι προέρχονται ἀπὸ μιὰ καταστροφὴ τῆς ψυχικῆς καὶ διανοητικῆς ζωῆς. Πραγματικὰ ὅμως ἡ καταστροφὴ δὲν ἀφορᾶ παρὰ μόνο μεταγενέστερες προσκτήσεις καὶ φάσεις τῆς ἐξέλιξης. Ἡ οὐσία τῆς ψυχικῆς ἀσθένειας συνίσταται ἀπὸ μιὰ ἐπιστροφὴ σὲ προηγούμενες καταστάσεις τῆς συναισθηματικῆς καὶ λειτουργικῆς ζωῆς. Ἔχουμε ἕνα ἐξαιρετικὸ παράδειγμα τοῦ εὔπλαστου τῆς ψυχικῆς ζωῆς στὸν ὕπνο, ποὺ κάθε βράδι πραγματοποιεῖται. Ἀπὸ τότε ποὺ μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὰ ὄνειρα, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ περίεργα καὶ τὰ πιὸ μπερδεμένα, ξέρουμε πὼς κάθε φορὰ ποὺ ἕνας ἄνθρωπος ἀποκοιμιέται, βγάζει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ὅπως ἀκριβῶς βγάζει ἀπὸ πάνω του τὰ ροῦχα του, τὴν ἠθικότητά του, ποὺ μὲ τόσο κόπο ἀπόχτησε, γιὰ νὰ τὴν ξανάβρει τὴν ἄλλη μέρα, σὰν ξυπνήσει. Αὐτὸ τὸ ἠθικὸ ξεγύμνωμα εἶναι φυσικὰ ἀκίνδυνο, γιατὶ ἡ κατάσταση τοῦ ὕπνου, ποὺ μᾶς παραλύει μᾶς καταδικάζει σὲ ἀδράνεια. Μόνο τὸ ὄνειρο εἶναι ἱκανὸ νὰ μᾶς πληροφορήσει γιὰ τὸ ξαναγύρισμα τῆς συναισθηματικῆς μας

ζωῆς σὲ μιὰ ἀπ᾽ τὶς προγενέστερες φάσεις τῆς ἐξέλιξης. Ἔτσι μποροῦμε π. χ. νὰ σημειώσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ ὄνειρα κυριαρχοῦν κίνητρα καθαρὰ ἐγωϊστικά. Σ' ἕναν Ἄγγλο φίλο μου ποὖχε ἀναλάβει τὴν ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς ἀρχῆς σὲ μιὰ ἐπιστημονικὴ συγκέντρωση στὴν Ἀμερική, μιὰ κυρία ποὔπερνε μέρος στὴ συνεδρίαση τοῦ παρατήρησε ὅτι αὐτὸ μποροῦσε νἆταν σωστὸ στὴν Αὐστρία, ὅσο ὅμως γι᾽ αὐτὴν καὶ τοὺς φίλους της, εἶταν σὲ θέση νὰ βεβαιώσει πὼς ἔνοιωθαν αἰσθήματα ἀλτρουϊστικά, ἀκόμη καὶ στὰ ὄνειρά τους. Ὁ φίλος μου μόλο ποὖταν Ἄγγλος, βρέθηκε στὴν ἀνάγκη, ἐπικαλούμενος τ' ἀποτελέσματα ποὖχε πετύχει ἀπ᾽ τὴν ἀνάλυση τῶν ὀνείρων, νἀπαντήσει ὅτι στὰ ὄνειρα οἱ εὐγενικὲς κυρίες τῆς Ἀμερικῆς δὲν ὑστερούσανε πολὺ σ' ἐγωϊσμὸ ἀπ᾽ τὶς αὐστριακὲς κυρίες.

Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ μετασχηματισμὸς τῶν ροπῶν, πάνω στὸν ὁποῖο στηρίζεται ἡ ἱκανότητά μας γιὰ τὴν πολιτισμένη ζωή, μπορεῖ, κάτω ἀπ᾽ τὴν ἐπίδραση τῶν συμβάντων τῆς ζωῆς νὰ ὑποστεῖ μιὰ πρόσκαιρη ἢ διαρκῆ ἐπαναγωγὴ σὲ προηγούμενη φάση τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Δὲ χωράει συζήτηση πὼς οἱ ἐπιδράσεις ποὔχουνε τὴν πηγὴ τους στὸν πόλεμο ἀποτελοῦν τμῆμα τῶν δυνάμεων ποὺ εἶναι ἱκανὲς νὰ προκαλέσουνε μιὰ παρόμοια ἐπαναγωγή· δὲν ἔχουμε λοιπὸν τὸ δικαίωμα νἀρνηθοῦμε τὴν ἱκανότητα γιὰ τὴν πολιτισμένη ζωὴ σ' ὅλους ἐκείνους ποὺ φέρνουνται ἀντίθετα πρὸς τὶς ἀρχὲς πάνω στὶς ὁποίες στηρίζεται ἡ πολιτισμένη ζωὴ καὶ πρέπει νὰ περιμένουμε ὥσπου καλύτεροι καὶ πιὸ ἤρεμοι καιροὶ ξαναφέρουν στὴν ἐπιφάνεια τἀνώτερα κι' εὐγενικά τους αἰσθήματα.

Διαπιστώσαμε ὅμως στοὺς συμπολίτες μας ὅλου τοῦ κόσμου ἕνα ἄλλο σύμπτωμα ποὺ δὲ μᾶς ξάφνισε καὶ δὲ μᾶς φόβισε λιγώτερο ἀπ᾽ τὸν ἠθικό τους ξεπεσμὸ τὸν τόσο θλιβερὸ γιὰ μᾶς. Ἐννοῶ τὴν ἔλλειψη ἐξυπνάδας, τὴν κουτή τους ἐπιμονή, τὴν ἄρνησή τους νὰ δεχτοῦν καὶ τὰ πιὸ πειστικὰ ἀκόμα ἐπιχειρήματα, τὴν παιδική τους εὐπιστία μὲ τὴν ὁποία δέχουνται τὶς πιὸ συζητήσιμες

διαβεβαιώσεις. Ὅλ᾿ αὐτὰ ἀποτελοῦνε μιὰν εἰκόνα πολὺ θλιβερή, κι' ἐπιμένω νὰ διακηρύξω δυνατὰ ὅτι δὲν ἔχω τυφλωθεῖ ἀπ᾿ τὴ μεροληψία σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ μὴ βλέπω αὐτὰ τὰ διανοητικὰ ἐλαττώματα παρὰ μόνο σ' ἕνα ἀπ᾿ τἀντίθετα στρατόπεδα. Λοιπόν, αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἐξηγεῖται ἀκόμα πιὸ εὔκολα ἀπὸ κεῖνο μὲ τὸ ὁποῖο καταπιαστήκαμε παραπάνω εἶναι δὲ τέτοιας φύσης ποὺ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ταράζει καὶ νὰ μᾶς ἀνησυχεῖ λιγώτερο. Οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ γνῶστες τῆς ἀνθρώπινης φύσης μᾶς ἔχουν πεῖ ἀπὸ καιρὸ πῶς εἴχαμε ἄδικο νὰ θεωροῦμε τὴ διανοητικότητά μας σὰ μιὰ ἀνεξάρτητη δύναμη καὶ νὰ μὴ λαβαίνουμε ὑπ᾿ ὄψει μας τὴν ἐξάρτησή της ἀπ᾿ τὴ συναισθηματικὴ ζωή. Τὸ μυαλό μας δὲν μπορεῖ νὰ δουλέψει ἀποτελεσματικὰ παρὰ μόνο κάτω ἀπὸ ἔντονες συναισθηματικὲς ἐπιδράσεις· στὴν ἀντίθετη περίπτωση, συμπεριφέρεται ἁπλούστατα σὰν ὄργανο στὴν ὑπηρεσία μιᾶς θέλησης, καὶ παράγει τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ αὐτὴ τοῦ ἐπιβάλλει. Τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα δὲν ἔχουν λοιπὸν καμιὰ ἰσχὺ ἀπέναντι στὶς συναισθηματικὲς ἐπιθυμίες, κι᾿ ἀκριβῶς γι᾿ αὐτὸ ἡ πάλη μὲ τὴ βοήθεια τῆς λογικῆς εἶναι τόσο ἄγονη στὸν κόσμο τῶν ἐπιθυμιῶν. Ἡ ψυχαναλυτικὴ πεῖρα ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια. Τῆς δίνεται κάθε μέρα ἡ εὐκαιρία νὰ διαπιστώσει ὅτι κι᾿ οἱ πιὸ ἔξυπνοι ἄνθρωποι χάνουν ξαφνικὰ κάθε ἱκανότητα στὸ νὰ καταλαβαίνουν καὶ φέρνουνται σὰ βλάκες, μόλις οἱ ἰδέες ποὺ τοὺς παρουσιάσουν συγκρουστοῦν μέσα τους μὲ μιὰ συναισθηματικὴ ἀντίσταση, μὰ ὅτι ἡ ἐξυπνάδα τους καὶ ἡ ἱκανότητά τους στὸ νὰ καταλαβαίνουν ξανάρχουνται ὅταν αὐτὴ ἡ ἀντίσταση νικηθεῖ. Ἡ λογικὴ τύφλωση στὴν ὁποία αὐτὸς ὁ πόλεμος ἐβύθισε τοὺς καλύτερους ἀκριβῶς συμπολίτες μας δὲν εἶναι λοιπὸν παρὰ ἕνα δευτερεῦον φαινόμενο, τἀποτέλεσμα μιᾶς συναισθηματικῆς ὑπερέντασης καί, πρέπει νὰ ἐλπίζουμε, ὅτι θὰ ἐξαφανιστεῖ μαζὺ μὲ τὶς αἰτίες ποὺ τὸ προκάλεσαν.

Ἀφοῦ ξαναμάθαμε ἔτσι νὰ καταλαβαίνουμε τοὺς συμπολίτες μας ποὺ εἴχανε γίνει τόσο ξένοι γιὰ μᾶς, θὰ

ὑποφέρουμε πολὺ πιὸ εὔκολα τὴν ἀπογοήτευση ποὺ μᾶς προξένησαν οἱ λαοί, αὐτὰ τὰ μεγάλα ἄτομα τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ γιὰ χάρη τους θὰ πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ μετριάσουμε τὶς ἀπαιτήσεις μας. Μπορεῖ οἱ λαοί, ἀναπαράγοντας τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀτόμων, νὰ βρίσκουνται ἀκόμα σήμερα σὲ φάσεις ὀργάνωσης πολὺ πρωτόγονες, σὲ σημεῖο ὄχι πολὺ προχωρημένο πάνω στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ σχηματισμὸ ἀνωτέρων μονάδων. Γι' αὐτὸ δὲ θὰ μποροῦσε νὰ δεῖ κανένας ἀκόμα σ'αὐτοὺς τὰ ἠθοπλαστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐξωτερικῆς πίεσης ποὺ μὲ τόση δύναμη ἐκδηλώνουνται στὰ ἄτομα. Εἴχαμε ἐλπίσει πὼς ἡ μεγάλη κοινότητα τῶν συμφερόντων ποὺ δημιουργήθηκε ἀπ' τὶς εὐκολίες τῆς συγκοινωνίας, ἀπ' τὶς ὅλο αὐξανόμενες σχέσεις κι' ἀπ' τὴν ἐξακολουθητικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων, θὰ σήμαινε τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἠθοπλαστικῆς πίεσης· μὰ φαίνεται πῶς γιὰ τὴν ὥρα, οἱ λαοὶ ὑπακοῦνε πιότερο στὴ φωνὴ τῶν παθῶν τους παρὰ στὴ φωνὴ τῶν συμφερόντων τους. Δὲ βάζουνε στὴν πρώτη γραμμὴ τὰ συμφέροντά τους παρὰ μόνο γιὰ νὰ ***λογικοποιήσουν*** τὰ πάθη τους, γιὰ νὰ μπορέσουνε νὰ δικαιώσουν τὴν ἱκανοποίηση τῶν παθῶν τους. Γιατὶ τὰ ἐθνικὰ ἄτομα περιφρονοῦνται γενικὰ ἀναμεταξύ τους, γιατὶ μάχουνται καὶ μισοῦνται; Νὰ ἕνα μυστήριο ποὺ δὲν μπορῶ νὰ ἐξηγήσω. Θἄλεγε κανένας πῶς φτάνει νὰ βρεθοῦνε ἕνας μεγάλος ἀριθμός, ἑκατομμύρια ἄνθρωποι μαζύ, γιὰ νὰ ἐξαφανιστεῖ ἀμέσως ὅ,τι τὸ ἠθικὸ ἔχουνε ἀποχτήσει τὰ ἄτομα ποὺ τὸν ἀποτελοῦνε καὶ στὴ θέση τους νὰ μείνουν οἱ πιὸ πρωτόγονες, οἱ πιὸ παλιὲς κι' οἱ πιὸ χτηνώδικες ψυχικὲς καταστάσεις. Ἀποτέλεσμα πολὺ θλιβερὸ καὶ ποὺ ἴσως θὰ μετριαστεῖ, ἐνῶ ἡ ἐξέλιξη θὰ προχωρεῖ στὸ δρόμο της. Πιστεύουμε ὡστόσο πὼς λίγη περισσότερη εἰλικρίνεια καὶ καλὴ θέληση στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἀναμεταξύ τους καὶ στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ κείνους ποὺ τοὺς κυβερνᾶνε, θὰ εἴταν ἱκανὰ νὰ χαράξουν τὸ δρόμο σ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη.

Η ΣΤΑΣΗ ΜΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Τὸ γεγονὸς ὅτι νοιώθουμε σήμερα τὸν ἑαυτό μας τόσο ξένο μέσα σ᾿ ἕναν κόσμο ποὺ ἄλλοτε μᾶς φαινόταν τόσο ὡραῖος, ἔχει καὶ μιὰν ἄλλη αἰτία, τὴ σύγχυση ποὺ αὐτὸς ὁ πόλεμος ἔφερε στὴν ἄλλοτε τόσο σταθερὴ κι᾿ ἀποφασιστικὴ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο.

Αὐτὴ ἡ στάση μας εἶταν ἄδολη κι᾿ εἰλικρινής.᾿Ακούγοντάς μας κανένας, νόμιζε πὼς εἴχαμε πειστεῖ ὅτι ὁ θάνατος εἶταν ἡ ἀναγκαῖα τελείωση κάθε ζωῆς, ὅτι ὁ καθένας ἀπό μᾶς εἶχε σχετικὰ μὲ τὴ φύση ἕνα χρέος ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ξοφλήσει ἀλλοιῶς παρὰ μόνο μὲ τὸ θάνατο, ὅτι ἔπρεπε νὰ εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ πληρώσουμε αὐτὸ τὸ χρέος, ὅτι ὁ θάνατος εἶταν ἕνα φαινόμενο φυσικό, ἀκαταμάχητο κι᾿ ἀναπόφευκτο. Μά, στὴν πραγματικότητα, εἴχαμε συνηθίσει νὰ φερνόμαστε σὰν τὰ πράματα νὰ μὴν εἶταν ἔτσι. Μὲ ὅλες μας τὶς δυνάμεις προσπαθούσαμε ν᾿ ἀπομακρύνουμε τὸ θάνατο, νὰ τὸν ἐξαλείψουμε ἀπ᾿ τὴ ζωή μας. Εἴχαμε προσπαθήσει νὰ ρίξουμε πάνω του τὸν πέπλο τῆς σιωπῆς κι᾿ εἴχαμε μάλιστα δημιουργήσει καὶ μιὰ παροιμία: «σκέφτεται αὐτὸ τὸ πρᾶμα ὅπως σκέφτεται τὸ θάνατο» (δηλαδὴ δὲν τὸ σκέφτεται καθόλου), ἐννοεῖται ὅπως τὸ δικό του τὸ θάνατο (ποὺ σκέφτεται κανένας λιγώτερο ἀπ᾿ τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου). Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι μᾶς εἶναι ὁλότελα ἀδύνατο νὰ φανταστοῦμε τὸν ἴδιο μας τὸ θάνατο, κι᾿ ὅλες τὶς φορὲς ποὺ προσπαθοῦμε νὰ τὸ κάνουμε, βλέπουμε πῶς ἐμεῖς δὲν παίρνουμε μέρος παρὰ μόνο σὰ θεατές. Γι᾿ αὐτὸ ἡ ψυχαναλυτικὴ σχολὴ μπόρεσε νὰ διακηρύξει πὼς κατὰ βάθος κανένας δὲν πιστεύει στὸ δικό του τὸ θάνατο ἤ,

αὐτὸ ποὺ σημαίνει τὸ ἴδιο, καθένας στὸ ἀσυνείδητό του εἶναι βέβαιος γιὰ τὴ δική του τὴν ἀθανασία.

Ὅσο ἀφορᾶ τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου, ὁ πολιτισμένος ἄνθρωπος ἀποφεύγει προσεχτικὰ νὰ μιλήσει γι' αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο μπροστὰ στὸ πρόσωπο ποὺ ὁ θάνατός του πρόκειται νἄρθει ἢ εἶναι κοντά. Μόνο τὰ παιδιὰ δὲν ξέρουν νἄναι διακριτικά: Ἀπευθύνουνε τὸ ἕνα στὸ ἄλλο χωρὶς νὰ στενοχωρηθοῦνε, θανατικὲς ἀπειλὲς καὶ βρίσκουνε ἀκόμα τὸν τρόπο νὰ προεξοφλήσουνε τὸ θάνατο ἑνὸς ἀγαπημένου προσώπου, λέγοντάς του, σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὸ φυσικώτερο πρᾶμα τοῦ κόσμου: «Χρυσή μου μητέρα, σὰν πεθάνεις, θὰ κάνω αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο». Ὁ ὥριμος πολιτισμένος ἄνθρωπος, ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, δὲ θὰ σκεφτεῖ μ'εὐχαρίστηση τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ θανάτου σέναν ἀπ' τοὺς συνανθρώπους του: μ' αὐτὸ θἄδειχνε ἀναισθησία ἢ κακία, ἐκτὸς ὅταν, σὰν γιατρός, δικηγόρος κλπ. εἶναι ἀναγκασμένος νὰ τὸν σκεφτεῖ ἀπὸ ἐπαγγελματικὴ προινοητικότητα. Ἀκόμα λιγώτερο θὰ σκεφτεῖ τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου στὶς περιπτώσεις ὅπου αὐτὸς ὁ θάνατος πρόκειται νὰ τοῦ φέρει μιὰν αὔξηση τῆς περιουσίας του ἤ τῆς ἐλευθερίας του ἢ μιὰ καλυτέρεψη τῆς θέσης του. Βέβαια, αὐτὰ τὰ ἐμπόδια εἶναι ἀνίσχυρα μπροστὰ στὸ θάνατο, δὲν μποροῦνε νὰ τὸν ἐμποδίσουν, κι' ὅλες τὶς φορὲς ποὺ ἔρχεται τὸ ἀναπόφευκτο, κλονιζόμαστε βαθιὰ καὶ νοιώθουμε πὼς γελαστήκαμε στὴν προσμονή μας. Ἐπιμένουμε πάντα στὸν τυχαῖο χαρακτήρα τοῦ θανάτου: δυστύχημα, ἀρρώστεια, μόλυνση, βαθιὰ γεράματα, φανερώνοντας ἔτσι καθαρὰ τὴν τάση μας νὰ βγάλουμε ἀπ' τὸ θάνατο κάθε χαρακτήρα ἀναγκαιότητας, κάνοντάς τον ἕνα γεγονὸς καθαρὰ τυχαῖο. Ὁμαδικὲς περιπτώσεις θανάτου μᾶς τρομάζουν. Σχετικὰ μὲ τὸν ἴδιο τὸ νεκρὸ φερνόμαστε πολὺ παράξενα: ἀποφεύγουμε κάθε κριτικὴ γι' αὐτόν, τοῦ συγχωρνᾶμε τὶς ἀδικίες του καὶ ἀποφαινόμαστε: de mortuis nil nisi bene, καὶ τὸ βρίσκουμε πολὺ φυσικὸ στὸν ἐπικήδειο λόγο καὶ στὴν ἐπιγραφὴ ποὺ χαράζεται στὸ ἐπιτάφιο μνη-

μεῖο, νὰ μὴν ἀναφέρονται παρὰ μόνο τὰ προτερήματά του. Τὸ σέβας πρὸς τὸ νεκρό, σέβας ποὺ δὲν τοῦ χρειάζεται πιὰ καθόλου, μᾶς παρουσιάζεται σὰν ἀνώτερο ἀπ' τὴν ἀλήθεια, καὶ σὲ μερικοὺς μάλιστα ἀπὸ μᾶς σὰν ἀνώτερο κι' ἀπ' τὴν ἐκτίμηση ποὺ πρέπει νἄχουμε γιὰ τοὺς ζωντανούς.

Τὴ συμβατικὴ αὐτὴ στάση ποὺ ὁ πολιτισμὸς μᾶς ἐπιβάλλει ἀπέναντι στὸ θάνατο, τὴν πέρνουμε ὅταν μᾶς βυθίζει σ' ἀπελπισία καὶ κατάπτωση ὁ θάνατος ἑνὸς ἀγαπημένου προσώπου : πατέρα ἢ μάνας, συζύγου, ἀδερφοῦ ἢ ἀδερφῆς, παιδιοῦ ἢ ἀκριβοῦ φίλου. Μᾶς φαίνεται πὼς μαζὺ μ' αὐτὸ τὸ πρόσωπο θάβουμε τὶς ἐλπίδες μας, τὶς φιλοδοξίες μας, τὶς χαρές μας, ἀρνιόμαστε κάθε παρηγοριὰ καὶ δηλώνουμε πὼς πρόκειται γιὰ ἕναν ἀνεπανόρθωτο θάνατο. Φερνόμαστε τότε σὰν ἕνας ἀπὸ κείνους τοὺς Ἄσρα ποὺ ἀκολουθοῦνε στὸ θάνατο κείνους ποὺ ἀγαπήσανε στὴ ζωή.

Αὐτὴ ἡ στάση ἀπέναντι στὸ θάνατο ἔχει ὡστόσο ἰσχυρὴ ἐπίδραση πάνω στὴ ζωή μας. Ἡ ζωὴ φτωχαίνει, χάνει τὸ ἐνδιαφέρο της, ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ διακινδυνέψουμε αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀνώτερο ἀγαθό, δηλαδὴ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ ζωή. Γίνεται τόσο ἄδεια ὅσο κι' ἕνα φλὲρτ ἀμερικάνικο ποὺ ἀπ' τὴν ἀρχὴ ξέρουμε πῶς δὲ θὰ καταλήξει σὲ τίποτα, σ' ἀντίθεση μὲ τὴ σοβαρὴ ἀγάπη, ὅπου τὰ δύο μέρη εἶναι ἀναγκασμένα νὰ σκέφτουνται πάντα τἀποτελέσματα τοῦ παιχνιδιοῦ στὸ ὁποῖο βρίσκουνται μπλεγμένα. Οἱ συναισθηματικοί μας σύνδεσμοι, ἡ ἀβάσταχτη ἔνταση τῆς λύπης μας δὲ μᾶς ἀφίνουν νὰ γυρέψουμε κινδύνους γιὰ τοὺς ἑαυτούς μας ἢ γιὰ τοὺς συνανθρώπους μας. Ὀπισθοχωροῦμε μπροστὰ σὲ πολυάριθμα ἐγχειρήματα, ἐπικίνδυνα μὰ ἀπαραίτητα, ὅπως π. χ. ἀεροπορικὰ ταξίδια, ἐξερευνήσεις σὲ μακρινὲς χῶρες, πειράματα πάνω σ' ἐκρηκτικὲς ὕλες κτλ. Κι' αὐτὸ ποὺ μᾶς συγκρατεῖ, εἶναι τὸ ἐρώτημα ποὺ βάζουμε στὸν ἑαυτό μας σὲ κάθε τέτοια περίπτωση : ποιὸς θ' ἀντικαταστήσει ἂν τυχὸν γίνει δυστύχημα, τὸ γιὸ στὴ μάνα, τὸ σύζυγο στὴ γυναίκα, τὸν πατέρα στὰ παιδιά ; Ἡ τάση νὰ διαγράψουμε τὸ θάνατο ἀπ' τὸ κατάστιχο τῆς ζωῆς

μᾶς ἔχει ἐπιβάλλει ἀκόμα πολλὲς ἄλλες παραιτήσεις καὶ περιορισμούς. Κι' ὡστόσο τὸ ὁμοσπονδιακὸ ἔμβλημα ἔλεγε: Navigare necesse est, vivere non necesse! Τὸ νὰ θαλασσοπλοοῦμε εἶναι ἀναγκαῖο, τὸ νὰ ζοῦμε δὲν εἶναι ἀναγκαῖο.

Κι'ἔτσι φυσικὰ γυρεύουμε στὸν κόσμο τῆς φαντασίας, στὸ θέατρο, στὴ φιλολογία, κεῖνο ποὺ εἴμαστε ἀναγκασμένοι ν' ἀρνηθοῦμε στὸν ἑαυτό μας στὴν πραγματικὴ ζωή.

Βρίσκουμε ἀκόμα ἐκεῖ ἀνθρώπους ποὺ ξέρουν νὰ πεθαίνουν καὶ κάνουν καὶ τοὺς ἄλλους νὰ πεθαίνουν. Μόνο σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἐκπληρώνεται ὁ ὅρος χάρη στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ συμφιλιωθοῦμε μὲ τὸ θάνατο. Αὐτὴ ἡ συμφιλίωση, πραγματικά, δὲ θἄτανε δυνατὴ παρὰ μόνο ἂν καταφέρναμε νὰ πειστοῦμε βαθιὰ ὅτι, ὅποιες καὶ νἆναι οἱ μεταβολὲς τῆς ζωῆς, θὰ ἐξακολουθοῦμε πάντα νὰ ζοῦμε, νὰ ζοῦμε ὅμως μιὰ ζωὴ ποὺ θἆναι ἐξασφαλισμένη ἀπὸ κάθε εἶδους προσβολή. Εἶναι, πραγματικά, πολὺ λυπηρὸ νὰ ξέρουμε ὅτι ἡ ζωὴ μοιάζει μὲ μιὰ παρτίδα σκάκι ὅπου ἕνα καὶ μόνο λάθος μπορεῖ νὰ μᾶς κάνει νὰ τὴ χάσουμε, μὲ τὸ ἐπιβαρυντικό, ὅτι στὴ ζωή, δὲν μποροῦμε νὰ ὑπολογίζουμε οὔτε σὲ μιὰ ἀνταποδοτικὴ παρτίδα. Μὰ στὴ σφαῖρα τῆς φαντασίας βρίσκουμε αὐτὴ τὴν ποικιλία τῆς ζωῆς ποὺ ἔχουμε ἀνάγκη. Γινόμαστε ἕνα μὲ τὸν ἥρωα στὸ θάνατό του, κι' ὡς τόσο ἐπιζοῦμε ἀπ' αὐτόν, ἕτοιμοι νὰ πεθάνουμε ξανὰ χωρὶς νὰ ὑποστοῦμε καμιὰ βλάβη μ'ἕναν ἄλλον ἥρωα.

Εἶναι φανερὸ ὅτι αὐτὴ ἡ στάση ἀπέναντι στὸ θάνατο εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν πόλεμο. Δὲν μποροῦμε πιὰ ν' ἀρνηθοῦμε τὸ θάνατο· εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ πιστέψουμε στὴν ὕπαρξή του. Οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν πραγματικὰ ὄχι πιὰ ἕνας ἕνας, μὰ πολλοὶ μαζύ, χιλιάδες κάθε μέρα. Κι' αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν πρόκειται γιὰ τυχαίους θανάτους. Βέβαια εἶναι τυχαῖο γεγονὸς τ' ὅτι μιὰ ὀβίδα χτύπησε αὐτὸν κι' ὄχι ἕναν ἄλλο· μ' αὐ-

τὸς ὁ ἄλλος μπορεῖ νὰ χτυπηθεῖ ἀπ᾽ τὴν ἑπόμενη ὀβίδα. Οἱ πολλὲς περιπτώσεις συγχρόνων θανάτων εἶναι ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τυχαίου γεγονότος. Κι᾽ ἡ ζωὴ ξανάγινε ἐνδιαφέρουσα, ξαναβρῆκε ὅλο της τὸ περιεχόμενο.

Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἐδῶ δυὸ ὁμάδες: τὴν ὁμάδα κείνων ποὺ ριψοκινδυνεύουνε τὴ ζωή τους στὶς μάχες, καὶ τὴν ὁμάδα κείνων πού, ἔχοντας μείνει στὰ μετόπισθεν, περιμένουνε νὰ μάθουν ὅτι ἕνα ἀγαπημένο τους πρόσωπο πέθανε ἀπὸ ἕνα τραῦμα, ἀπὸ μιὰ ἀρρώστεια ἢ ἀπὸ μιὰ μόλυνση. Θἄταν πολὺ ἐνδιαφέρο νὰ μελετήσει κανένας τὶς μεταβολὲς ποὺ γίνουνται στὴν ψυχολογία κείνων ποὺ πολεμᾶνε, μὰ πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ ἐλάχιστα εἶμαι πληροφορημένος. Κι᾽ ἔτσι πρέπει νὰ περιορίσουμε τὶς ἀναζητήσεις μας στὴ δεύτερη ὁμάδα, στὴν ὁποία ἀνήκουμε. Ἔχω κιόλας πεῖ πὼς ἂν ὑποφέρουμε ἀπὸ μιὰ διαταραχὴ ἢ ἀπὸ μιὰ μείωση τῆς λειτουργικῆς μας δύναμης, αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως, κατὰ τὴ γνώμη μου, στ᾽ ὅτι δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ διατηρήσουμε τὴν παλιά μας στάση ἀπέναντι στὸ θάνατο καὶ δὲν ἔχουμε βρεῖ ἀκόμα μιὰ καινούργια στάση. Θὰ βγάλουμε ἴσως ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ἐπεχτείνοντας τὶς ἀναζητήσεις μας σὲ δυὸ ἄλλους τρόπους ἀντιμετώπισης τοῦ θανάτου: ἐκεῖνον ποὺ μποροῦμε ν᾽ ἀποδώσουμε στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, τὸν ἄνθρωπο τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, καὶ κεῖνον ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ σὲ κάθε ἕναν ἀπὸ μᾶς, μὰ πού, ὄντας ἄγνωστος στὴ συνείδησή μας, εἶναι κρυμμένος στὰ βάθη τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς.

Ὅσο γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς ἀντιμετώπιζε τὸ θάνατο, δὲν τὸν ξέρουμε φυσικὰ παρὰ ἀπὸ συλλογισμοὺς καὶ συμπεράσματα, θαρρῶ ὅμως ὅτι αὐτὲς οἱ μέθοδες μᾶς ἔχουνε δώσει ἀποτελέσματα στὰ ὁποῖα μποροῦμε ν᾽ ἀποβλέπουμε μ᾽ ἀρκετὴ ἐμπιστοσύνη.

Ἡ στάση τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ θάνατο εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικὴ γιατὶ εἶναι καθαρὰ

ἀντιφατική. Ἀπ᾽ τὴ μιὰ μεριά, ἔπερνε τὸ θάνατο στὰ σοβαρά, τὸν θεωροῦσε ὅτι ἔβαζε τέλος στὴ ζωή· ἀπ᾽ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν ἀναγνώριζε τὸ θάνατο, δὲ δεχόταν ὅτι ἔχει ὁποιαδήποτε σημασία κι᾽ ὁποιαδήποτε ἐνέργεια. Αὐτὸ ποὺ ἐξηγεῖ κάπως αὐτὴ τὴν ἀντίφαση, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τρόπος ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου, τοῦ ξένου, τοῦ ἐχθροῦ διέφερε ριζικὰ ἀπ᾽ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸν ἴδιο του τὸ θάνατο. Ἔπερνε στὰ σοβαρὰ τὸ θάνατο τοῦ ἄλλου γιατὶ ἔβλεπε σ᾽ αὐτὸν τὸ μέσο νὰ καταστρέψει κεῖνον ποὺ μισοῦσε, κι᾽ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος δὲν ἔννοιωθε κανένα ἐμπόδιο, οὔτε κανένα δισταγμὸ γιὰ νὰ σκοτώσει. Εἴταν βέβαια ἕνα ὂν ὅλο πάθη, πιὸ σκληρὸ καὶ πιὸ κακὸ ἀπ᾽ τἄλλα ζῶα. Σκότωνε μ᾽ εὐχαρίστηση καὶ μὲ τὸ φυσικώτερο τρόπο τοῦ κόσμου. Δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ τοῦ ἀποδώσουμε τὸ ἔνστικτο ποὺ ἐμποδίζει τόσα ἄγρια ζῶα νὰ σκοτώνουν καὶ νὰ τρῶνε ἄλλα ζῶα τοῦ αὐτοῦ εἴδους.

Ἔτσι ἡ πρωτόγονη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι γεμάτη ἀπὸ σκοτωμούς. Αὐτὸ ποὺ τὰ παιδιά μας μαθαίνουνε στὰ σχολεῖα, σὰν παγκόσμια ἱστορία, δὲν εἶναι τίποτ᾽ ἄλλο παρὰ μιὰ διαδοχὴ ὁμαδικῶν σκοτωμῶν μεταξὺ τῶν λαῶν. Τὸ ἀόριστο καὶ σκοτεινὸ συναίσθημα ἐνοχῆς ποὺ ἡ ἀνθρωπότητα νοιώθει ἀπ᾽ τὰ πιὸ παλιὰ χρόνια καὶ ποὔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ σ᾽ ὡρισμένες θρησκεῖες κάτω ἀπ᾽ τὴ μορφὴ ἑνὸς δόγματος πολὺ γνωστοῦ, τοῦ δόγματος τοῦ πρωτογόνου παραπτώματος, τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, πολὺ πιθανὸ νὰ μὴν εἶναι παρὰ ἡ ἔκφραση ἑνὸς αἱματηροῦ ἐγκλήματος, ποὺ ἔνοχός του στάθηκε ἡ προϊστορικὴ ἀνθρωπότητα. Στὸ βιβλίο μου ***Τοτὲμ καὶ Ταμποῦ***, εἶχα προσπαθήσει, χρησιμοποιώντας τὰ δεδομένα τῶν Ρόμπερτσον Σμίθ, Ἄτκινσον καὶ Κ. Ντάρβιν, νὰ σχηματίσω μιὰν ἰδέα αὐτῆς τῆς παλιᾶς ἁμαρτίας καὶ πιστεύω ὅτι ἡ σύγχρονη χριστιανικὴ δογματικὴ περιέχει ἀκόμα νύξεις ἀπ᾽ τὶς ὁποίες μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τὴν ὕπαρξή της. Ἐφόσο ὁ γιὸς τοῦ Θεοῦ ἀναγκάστηκε νὰ θυσιάσει τὴ ζωή του γιὰ νὰ σώσει τὴν ἀνθρωπό-

τητα ἀπ' τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, πρέπει νὰ συμπεράνουμε, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς ἀνταπόδοσης, τοῦ ἐξιλασμοῦ μὲ τὴν ἴδια πληρωμή, ὅτι αὐτὸ τὸ ἁμάρτημα δὲν μποροῦσε νἄταν παρὰ φόνος. Μόνο ἕνα ἁμάρτημα σὰν κι' αὐτὸ μποροῦσε νἀπαιτήσει γιὰ τὸν ἐξαγνισμό, τὴ θυσία μιᾶς ζωῆς. Κι' ἐφόσο τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα στρεφότανε ἐνάντια στὸ Θεό, τὸν Πατέρα, τὸ πιὸ παλιὸ ἔγκλημα τῆς ἀνθρωπότητας δὲν μποροῦσε νἄταν ἄλλο παρὰ μιὰ πατροκτονία, ὁ φόνος τοῦ πρωτόγονου πατέρα τῆς πρωτόγονης ἀνθρώπινης ὀρδῆς. Τὴν εἰκόνα του οἱ ἄνθρωποι τὴν διατηρήσανε στὶς ἀναμνήσεις τους καὶ τὴν ἀνήγαγον ἀργότερα σὲ θεότητα ([1]).

Βέβαια, ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος φανταζόταν τόσο δύσκολα τὸν ἴδιο του τὸ θάνατο ὅσο κι' ἐμεῖς καὶ τοῦ φαινόταν τόσο μὴ πραγματικός, ὅσο καὶ μεῖς θεωροῦμε μὴ πραγματικὸ τὸ δικό μας τὸ θάνατο. Ὑπῆρχε ὅμως μιὰ περίπτωση ὅπου οἱ δυὸ του αὐτὲς βεβαιότητες, ὄντας ἀντίθετες μὲ τὸ θάνατο, ἔπρεπε νὰ συναντηθοῦνε καὶ νὰ συγκρουστοῦνε, περίπτωση πολὺ σημαντικὴ καὶ πολὺ πλούσια σὲ συμπεράσματα. Αὐτὸ συνέβαινε ὅταν ἔβλεπε ἕναν ἀπ' τοὺς δικούς του νὰ πεθαίνει, τὴ γυναίκα του, τὸ παιδί του, τὸ φίλο του ποὺ ἀγαποῦσε βέβαια ὅπως κι' ἐμεῖς ἀγαπᾶμε τοὺς δικούς μας, γιατὶ ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι καθόλου λιγώτερο παλιὰ ἀπ' τὴ ροπὴ στὸ φόνο. Μὲς στὸν πόνο του, θὰ σκεφτόταν ὅτι ὁ θάνατος δὲ χαρίζεται σὲ κανένα, ὅτι θὰ πεθάνει κι' αὐτὸς ὅπως πεθαίνουν κι' οἱ ἄλλοι, κι' ὅλη του ἡ ὕπαρξη ἐπαναστατοῦσε ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση: καθεμιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀγαπημένες ὑπάρξεις δὲν εἴταν ἕνα μέρος ἀπ' τὸ ἴδιο του τὸ ***ἐγὼ*** ποὺ τόσο ἀγαποῦσε; Μά, ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ θάνατος μιᾶς ἀγαπημένης ὕπαρξης τοῦ φαινόταν φυσικός, γιατὶ ἂν καὶ αὐτὴ ἡ ὕπαρξη ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ***ἐγώ*** του, εἴταν ὡστόσο, ἀπ' ὡρισμένες ἀπό-

---

1. Κοίτα τὸ τελευταῖο καφάλαιο τοῦ Τοτὲμ καὶ Ταμποὺ «Τὸ παιδικὸ ξαναγύρισμα τοῦ τοτεμισμοῦ».

ψεις, ξένη γι᾿ αὐτόν. Ἡ ἐνέργεια τοῦ νόμου τῆς ἀμφιθυμίας, ποὺ κανονίζει ἀκόμα σήμερα τὴ στάση μας ἀπέναντι στὰ πρόσωπα ποὺ ἀγαπᾶμε πιὸ πολύ, ἔπρεπε στὶς πρωτόγονες ἐποχὲς νἆταν λιγώτερο περιορισμένη. Κι᾿ ἔτσι οἱ ἀγαπημένοι αὐτοὶ νεκροὶ εἴτανε ταὐτόχρονα ξένοι καὶ ἐχθροὶ ποὺ ἀπέναντί τους ὁ πρωτόγονος ἔτρεφε ἐπίσης αἰσθήματα ἐχθρικά (1).

Οἱ φιλόσοφοι ἰσχυρίζονται πὼς τὸ πνευματικὸ αἴνιγμα ποὺ ἀποτελοῦσε ἡ θέα τοῦ θανάτου γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο ἔχει ἐπιβληθεῖ στὴ σκέψη του καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν τὸ σημεῖο ἀπ᾿ ὅπου ξεκινάει κάθε θεωρητικὸ σύστημα. Μοῦ φαίνεται πώς, πάνω σ᾿ αὐτὸ τὸ σημεῖο, οἱ φιλόσοφοι σκέφτουνται πολύ... σὰν φιλόσοφοι καὶ δὲ λαβαίνουν ἀρκετὰ ὑπ᾿ ὄψη τους τὴν ἐνέργεια τῶν πρωτόγονων κινήτρων. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι πρέπει νὰ μειώσω τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ καὶ νὰ τὸν διορθώσω λέγοντας ὅτι ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἀρκεῖται στὸ θρίαμβό του, στὸ ὅτι δηλαδὴ ὁ ἐχθρός του ποὺ σκότωσε εἶναι ἕνα πτῶμα, δίχως νὰ σπάει τὸ κεφάλι του μὲ τὰ αἰνίγματα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Αὐτὸ ποὺ ἀνάγκασε τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο νὰ σκεφτεῖ, δὲν εἴταν οὔτε τὸ πνευματικὸ αἴνιγμα οὔτε ὁ θάνατος γενικά, μὰ εἴταν ἡ συναισθηματικὴ πάλη πού, γιὰ πρώτη φορά, δημιουργήθηκε στὴν ψυχή του στὴ θέα ἑνὸς προσώπου ἀγαπημένου κι᾿ ὡστόσο ξένου καὶ μισητοῦ. Ἀπ᾿ αὐτὴ τὴ συναισθηματικὴ πάλη γεννήθηκε ὅλη ἡ ψυχολογία. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ μὴ σκεφτεῖ τὸ θάνατο μιὰ ποὺ πονοῦσε γιὰ τὸ χαμὸ μιᾶς ἀγαπημένης του ὕπαρξης· μὰ ταὐτόχρονα δὲν ἤθελε νὰ παραδεχτεῖ τὴν πραγματικότητα, γιατὶ δὲν μποροῦσε νὰ φανταστεῖ τὸν ἑαυτό του στὴ θέση τοῦ νεκροῦ. Βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ δεχτεῖ ἕνα συμβιβασμό: παραδεχόμενος ὅτι κι᾿ αὐτὸς θὰ μποροῦσε νὰ πεθάνει μὲ τὴ

---

1. Κοίτα Ταμποὺ καὶ Ἀμφιθυμία (ΙΙ Κεφ. τοῦ Τοτὲμ καὶ Ταμπού.)

σειρά του, ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ τὴν ὁλικὴ ἐξαφάνιση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἐνῶ γιὰ τὸν ἐχθρό του τὸ θεωροῦσε αὐτὸ πολὺ φυσικό. Ἀκριβῶς μπροστὰ στὸ πτῶμα τοῦ ἀγαπημένου του προσώπου συνέλαβε μὲ τὴ φαντασία του τὰ πνεύματα καί, ὅπως ἔννοιωθε τὸν ἑαυτό του ἔνοχο ἑνὸς αἰσθήματος ἱκανοποίησης ποὺ ἀνακατευόταν μὲ τὴ λύπη του, αὐτὰ τὰ πρῶτα πνεύματα δὲν ἄργησαν νὰ μεταβληθοῦνε σὲ κακὰ δαιμόνια τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ φοβᾶται. Οἱ μεταβολὲς ποὺ ἀκολουθοῦνε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ὑποβάλλανε τὴν ἰδέα μιᾶς ἀποσύνθεσης τοῦ ἀτόμου σ' ἕνα σῶμα καὶ σὲ μιὰ (οἱ πρωτόγονοι πίστευαν σὲ πολλὲς) ψυχή. Ἡ ἀνάμνηση τοῦ νεκροῦ ποὺ ἐπιζεῖ ἔγινε ἡ βάση τῆς πίστης του σ' ἄλλες μορφὲς ὕπαρξης, τοῦ ὑπόβαλλε τὴν ἰδέα μιᾶς ἐπιβίωσης μετὰ τὸ φαινομενικὸ θάνατο.

Οἱ κατοπινὲς ζωὲς δὲν εἶταν στὴν ἀρχὴ παρὰ παρατάσεις τῆς ζωῆς στὴν ὁποία ὁ θάνατος εἶχε δώσει τέλος: ζωὲς σκοτεινές, ἄδειες ἀπὸ κάθε περιεχόμενο, ζωὲς στὶς ὁποῖες, ἴσαμε μιὰ κοντινή μας ἐποχή, ἀποδίδανε ἀσήμαντη ἀξία. Ἀκόμα, οἱ ζωὲς αὐτὲς φέρνουν τὸν χαρακτῆρα ἀξιοθρήνητων ἐπινοήσεων χωρὶς μεγάλη ἀξία. Ἂς θυμηθοῦμε τὴν ἀπάντηση ποὔδωσε ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀχιλλέα στὸν Ὀδυσσέα:

«Σὲ ζωντανὸν ὡσὰν θεὸν δοξάζαμεν οἱ Ἀργεῖοι,
καὶ τώρα πάλι στοὺς νεκροὺς πολὺς καὶ μέγας εἶσαι·
ὅθεν ποσῶς μὴ θλίβεσαι 'ποὺ ἀπέθανες, Πηλείδη».
Αὐτά 'πα, καὶ μοῦ ἀπάντησε: «Λαμπρότατε Ὀδυσσέα,
μὴ θέλεις γιὰ τὸ θάνατο νὰ μὲ παρηγορήσεις·
χωρικὸς νἄμουν ἤθελα καὶ νὰ ξενοδουλεύω
ἄνδρα φτωχόν, ποὺ χτήματα μεγάλα νὰ μὴν ἔχει,
παρὰ εἰς ὅλους τοὺς νεκροὺς ἐγὼ νὰ βασιλεύω.[1]

Κι' ἂς θυμηθοῦμε ἀκόμα αὐτὴ τὴ δυνατὴ καὶ πικρὴ παρωδία τοῦ Χάϊνε:

---

1. ΟΔΥΣΣΕΙΑ στοιχεῖο Λ στίχοι 484—491 μετάφρ. Πολυλᾶ·

«Κι' ὁ πιὸ τιποτένιος φιλισταῖος ποὺ ζεῖ
«Στὴ Στοῦκερτ πάνω στὸ Νέκαρ
«Εὐτυχισμένος εἶναι πιὸ πολὺ
«Ἀπὸ μένα, τὸν Πηλείδη, τὸ νεκρὸ ἥρωα,
«Τὸ βασιλιὰ τῶν σκιῶν στὸν κάτω κόσμο».[1]

Πολὺ ἀργότερα μονάχα ἤρθανε οἱ θρησκεῖες νὰ κηρύξουνε αὐτὴ τὴ ζωὴ ποὺ ἀκολουθάει τὸ θάνατο σὰν πιὸ πολύτιμη, πιὸ τέλεια, καὶ νὰ μὴ βλέπουνε στὴ ζωὴ στὴν ὁποία ὁ θάνατος βάζει τέρμα παρὰ μιὰν ἑτοιμασία γι' αὐτὴν τὴν καλύτερη ζωή. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἀποδώσουν στὴ ζωὴ παρελθόν, δὲν εἴταν παρὰ ἕνα βῆμα, κι' αὐτὸ τὸ βῆμα γρήγορα ἔγινε: ἀποδώσανε στὸν ἄνθρωπο ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ προγενέστερων ἀπ' τὴν τωρινή του ζωὴ ὑπάρξεων, ἐφεύρανε τὴ μετεμψύχωση καὶ τὴ μετενσάρκωση. κι' ὅλ' αὐτὰ γιὰ ν' ἀφαιρέσουν ἀπ' τὸ θάνατο κάθε ἀξία, γιὰ νὰ τοῦ ἀρνηθοῦνε τὸ ρόλο τοῦ καταστροφέα τῆς ζωῆς. Τὸ βλέπουμε: ἡ ἄρνηση τοῦ θανάτου, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω σὰ μιὰ ἀπ' τὶς συνθῆκες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἔχει τὴν ἀρχή της σὲ πολὺ παλιὰ χρόνια.

Μπρὸς στὸ πτῶμα τοῦ ἀγαπημένου προσώπου γεννήθηκαν ὄχι μόνο τὸ δόγμα τῶν ψυχῶν, ἡ πίστη στὴν ἀθανασία μὰ ἀκόμα, μαζὺ μὲ τὸ συναίσθημα τῆς ἀνθρώπινης ἐνοχῆς, ποὺ δὲν ἄργησε νὰ βγάλει δυνατὲς ρίζες, τὰ πρῶτα ἠθικὰ προστάγματα. Τό πρῶτο καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο πρόσταγμα ποὺ ξεπήδησε ἀπ' τὴ μόλις ξυπνημένη συνείδηση εἴταν: οὐ φονεύσεις. Ἐξέφραζε μιὰν ἀντίδραση ἐνάντια στὸ αἴσθημα τῆς μνησίκακης ἱκανοποίησης ποὺ μαζὺ μὲ τὴ λύπη ἔννοιωθε ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος μπροστὰ στὸ πτῶμα τοῦ ἀγαπημένου προ-

1. «Der kleinste lebendige Philister
»Zu Stuckert am Neckar
»Viel glücklicher ist er
»Als ich, der Pelide, der todte Held,
»Der Schattenfürst in der Untewelt.».

σώπου καὶ σιγὰ-σιγὰ ἡ ἀντίδραση αὐτὴ ἁπλώθηκε καὶ στὸ αἴσθημα ποὺ δοκίμαζε γιὰ τοὺς ξένους καὶ τοὺς μισητοὺς ἐχθρούς.

Στὶς μέρες μας, οἱ ἄνθρωποι μένουν κουφοὶ σ' αὐτὸ τὸ πρόσταγμα. Ὅταν ἡ ἄγρια πάλη ποὺ χαρακτηρίζει αὐτὸ τὸν πόλεμο τελειώσει σ' ὄφελος ἑνὸς ἀπ' τὰ δύο μέρη, ὁ νικητὴς πολεμιστὴς θὰ ξαναγυρίσει χαρούμενος σπίτι του, κοντὰ στὴ γυναίκα του καὶ στὰ παιδιά του, δίχως νἆναι καθόλου ταραγμένος ἀπ' τὴν ἀνάμνηση ὅλων ἐκείνων ποὺ ἔκανε, ὅλων τῶν ἐχθρῶν ποὺ σκότωσε εἴτε μαχόμενος σῶμα μὲ σῶμα, εἴτε χρησιμοποιώντας ὅπλα ἐκηβόλα. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἄγριοι λαοὶ ποὺ ζοῦνε ἀκόμα σήμερα καὶ ποὺ βέβαια βρίσκουνται πιὸ κοντὰ στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φέρνουνται (ἤ, καλύτερα, φερνόντουσαν ὅσο δὲν εἶχαν ὑποστεῖ τὴν ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ μας) ἀλλοιώτικα. Ὁ ἄγριος, εἴτε πρόκειται γι' Αὐστραλό, εἴτε γιὰ Μποσιμᾶνο, εἴτε γιὰ ἰθαγενῆ τῆς Γῆς τοῦ Πυρός, δὲν εἶναι καθόλου ἕνας ἀμετανόητος φονιᾶς· ὅταν ἐπιστρέφει ἀπ' τὸν πόλεμο νικητής, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μπεῖ στὸ χωριό του καὶ νάγγίξει τὴ γυναίκα του, ἂν δὲν ἐξιλεωθεῖ πρῶτα μὲ ὀδυνηρὲς συχνὰ τιμωρίες γιὰ τοὺς φόνους ποὺ ἔκανε στὸν πόλεμο. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπαγόρευση ἔχει τὴν πηγή της σὲ μιὰ πρόληψη: ὅτι ὁ ἄγριος φοβᾶται τὴν ἐκδίκηση τῶν πνευμάτων κείνων ποὺ σκότωσε. Αὐτὰ ὅμως τὰ πνεύματα τῶν σκοτωμένων ἐχθρῶν δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ ἔκφραση τῆς ταραγμένης του συνείδησης, τῆς τύψης ποὺ νοιώθει μετὰ τοὺς φόνους ποὺ διέπραξε. Ὑπάρχει στὸ βάθος αὐτῆς τῆς πρόληψης μιὰ κάποια ἠθικὴ λεπτότητα ποὺ λείπει ἀπὸ μᾶς τοὺς πολιτισμένους [1]

Οἱ εὐσεβεῖς ψυχὲς ποὺ γυρεύουν νὰ βεβαιωθοῦνε ὅτι εἴμαστε ξένοι πρὸς κάθε τι τὸ κακὸ καὶ τὸ χυδαῖο, θὰ βγάλουν, ὅσο ἀφορᾶ τὴ δύναμη τῶν ἔμφυτων ἠθικῶν

---

1 Κοίτα Τοτὲμ καὶ Ταμπού.

μας ροπῶν, εὐνοϊκὰ συμπεράσματα ἀπ᾽ αὐτὴν τὴν τόσο παλιὰ καὶ τόσο σαφῆ ἀπαγόρευση τοῦ φόνου. Δυστυχῶς, αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει γιὰ ν᾽ ἀποδείξει σὲ μεγαλύτερο μάλιστα βαθμό, τὸ ἀντίθετο. Μιὰ τέτοια σαφὴς ἀπαγόρευση δὲν μπορεῖ παρὰ νἀπευθύνεται σὲ πολὺ ἰσχυρὴ παρόρμηση. Δὲν ἀπαγορεύει κανένας κεῖνο ποὺ καμιὰ ἀνθρώπινη ψυχὴ δὲν ποθεῖ. Ἡ διατύπωση τῆς ἀπαγόρευσης: «Οὐ φονεύσεις», μᾶς πείθει ὅτι καταγόμαστε ἀπὸ μιὰ ἀτέλειωτη σειρὰ ἀπὸ γενιὲς φονιάδων πού, ὅπως ἴσως κι᾽ ἐμεῖς, εἶχε τὸ πάθος τῆς ἀνθρωποκτονίας μὲς στὸ αἷμα της. Οἱ ἠθικὲς ροπὲς τῆς ἀνθρωπότητας ποὺ τὴ δύναμὴ τους καὶ τὴ σημασία τους θἄταν περιττὸ νἀμφισβητήσουμε, ἀποτελοῦνε μιὰ πρόσκτηση τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας καί, σὲ βαθμὸ δυστυχῶς πολὺ μεταβλητό, τὴν κληρονομιὰ τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων.

Ἂς ἀφίσουμε τώρα τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο κι᾽ ἂς ρωτήσουμε τὸ ἀσυνείδητο τῆς δικῆς μας ψυχικῆς ζωῆς. Αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὸ κάνουμε παρὰ μόνο μὲ τὴ βοήθεια τῶν ψυχαναλυτικῶν μεθόδων ἔρευνας, γιατὶ αὐτὲς μονάχα μᾶς ἐπιτρέπουνε νὰ κατέβουμε σ᾽αὐτὸ τὸ βάθος. Ποιὰ εἶναι ἡ στάση τοῦ ἀσυνείδητου ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου; Ἡ ἴδια μὲ τὴ στάση τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου. Σ᾽ αὐτό, ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα, ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, ἐπιζεῖ ὅπως εἴταν μὲς στὸ ἀσυνείδητό μας. Ὅπως ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, τὸ ἀσυνείδητό μας δὲν πιστεύει στὴ δυνατότητα τοῦ θανάτου καὶ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ἀθάνατο. Αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «ἀσυνείδητό» μας, δηλαδὴ τὰ πιὸ βαθιὰ στρώματα τῆς ψυχῆς μας, αὐτὰ ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἔνστικτα, δὲ γνωρίζει γενικά, τίποτα τὸ ἀρνητικό, ἀγνοεῖ τὴν ἄρνηση (τἀντίθετα συμφιλιώνουνται καὶ συγχέουνται) κι᾽ ἐπομένως καὶ τὸ θάνατο στὸν ὁποῖο δὲν μποροῦμε παρὰ ν᾽ ἀποδώσουμε ἀρνητικὸ περιεχόμενο. Ἡ πίστη λοιπὸν στὸ θάνατο δὲ βρίσκει κανένα στήριγμα στὰ ἔνστικτά μας, κι᾽ ἴσως σ᾽ αὐτὸ πρέπει νὰ γυρέψουμε τὴν ἐξήγηση

τοῦ μυστηρίου τοῦ ἡρωϊσμοῦ. Κατὰ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἐξήγηση τοῦ ἡρωϊσμοῦ ὑπάρχουν ἀφηρημένα καὶ παγκόσμια ἀγαθὰ πολυτιμώτερα ἀπ᾽ τὴ ζωή. Κατὰ τὴ γνώμη μου ὅμως, ὁ ἡρωϊσμός, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι ἐνστικτώδης καὶ παρορμητικός, ἀγνοεῖ αὐτὴ τὴν ἐξήγηση κι ἀντιμετωπίζει τὸν κίνδυνο χωρὶς νὰ σκέφτεται τἀποτελέσματα. Τὸ ὅτι δὲ ὑπάρχουν ἀγαθὰ πολυτιμώτερα ἀπ' τὴ ζωή, αὐτὸ χρησιμεύει γιὰ να διώξει τὶς ἀμφιβολίες καὶ τοὺς δισταγμοὺς ποὺ θἄταν ἱκανὰ ν' ἀντιταχθοῦνε στὴν ἡρωϊκὴ ἀντίδραση τοῦ ἀσυνείδητου. Τὸ ἄγχος τοῦ θανάτου, ἀντίθετα, ποὺ μᾶς κατέχει πολὺ συχνότερα ἀπ᾽ ὅτι νομίζουμε, εἶναι κάτι τὸ δευτερογενὲς καὶ τὶς περισσότερες φορὲς βγαίνει ἀπ᾽ τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς.

Ἐξ ἄλλου, βρίσκουμε ἐντελῶς φυσικὸ τὸ θάνατο ξένων καὶ ἐχθρῶν ποὺ τὸν ἐπιβάλλουμε τόσο πρόθυμα καὶ χωρὶς ἐνδοιασμὸ ὅσο κι᾽ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὡστόσο ὑπάρχει κάποια διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, πού, στὴν πραγματικότητα, παρουσιάζεται σὰν ἀποφασιστικὴ διαφορά. Τὸ ἀσυνείδητό μας ἀρκεῖται στὸ νὰ σκέφτεται τὸ θάνατο καὶ νὰ τὸν εὔχεται, δίχως νὰ τὸν πραγματοποιεῖ. Μὰ θἄχε ἄδικο κανεὶς νὰ ὑποτιμήσει αὐτὴ τὴν **ψυχικὴ** πραγματικότητα σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ **γεγονότος.** Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα εἶναι κιόλας ἀρκετὰ σοβαρὴ καὶ σημαντικὴ σ᾽ ἀποτελέσματα. Στὶς ἀσυνείδητες ἐπιθυμίες μας, ἐξοντώνουμε καθημερνά, σ᾽ ὅλες τὶς ὧρες τῆς μέρας, ὅλους ἐκείνους ποὺ βρίσκουνται μπροστά μας καὶ μᾶς πληγώνουνε ἢ μᾶς προσβάλλόυνε. «Νὰ τὸν πάρει ὁ διάβολος!» λέμε μ' εὐκολία καὶ σὰ νὰ χωρατεύουμε γιὰ νὰ κρύψουμε τὴν κακοκεφιά μας. Αὐτὸ ὅμως ποὺ θέλουμε νὰ ποῦμε πραγματικά, δίχως νὰ τολμᾶμε, εἶναι: «ποὺ νὰ πεθάνει», κι᾽ αὐτὴ τὴν εὐχή, τὸ ἀσυνείδητό μας τὴν παίρνει πιότερο στὰ σοβαρὰ ἀπ᾽ ὅτι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι πιστεύουμε καὶ τῆς δίνει ἕναν τόνο ποὺ ἡ συνείδησή μας εἶναι ἕτοιμη νὰ τὸν καταδικάσει. Τὸ ἀσυνείδητό μας σκοτώνει ἀκόμη καὶ γιὰ λεπτο-

μέρειες. Ὅπως ἡ ἀρχαία ἀθηναϊκὴ νομοθεσία τοῦ Δράκοντα ἔτσι καὶ τὸ ἀσυνείδητό μας δὲν ξέρει καμιὰ ἄλλη ποινὴ γιὰ τὰ ἐγκλήματα παρὰ τὸ θάνατο, κι' εἶναι σ' αὐτὸ πολὺ λογικό, ἐφόσο κάθε ἀδικία ποὺ γίνεται στὸ παντοδύναμο καὶ δεσποτικὸ ***ἐγώ*** μας, κατὰ βάθος εἶναι ἕνα crimen laesae majestatis.

Ἔτσι κι' ἐμεῖς ἂς κρίνουμε ἀπ' τὶς ἀσυνείδητες εὐχὲς κι' ἐπιθυμίες μας, δὲν εἴμαστε παρὰ μιὰ συμμορία φονιάδων. Εὐτυχῶς ποὺ αὐτὲς οἱ εὐχὲς κι' ἐπιθυμίες δὲν ἔχουνε τὴ δύναμη ποὺ τοὺς ἀποδίδανε οἱ ἄνθρωποι τῆς πρωτόγονης ἐποχῆς (1). Ἂν τὰ πράματα δὲν εἴταν ἔτσι, ἀπὸ καιρὸ τώρα ἡ ἀνθρωπότητα θἄχε χαθεῖ ἀπ' τὶς ἀμοιβαῖες κατάρες καὶ τὰ διασταυρούμενα πυρά τους, ποὺ δὲ θὰ ἐξαιρούσανε οὔτε τοὺς καλύτερους καὶ σοφώτερους ἄντρες οὔτε τὶς ὡραιότερες καὶ γλυκύτερες γυναῖκες.

Οἱ ἀμύητοι δὲ δίνουν καμιὰ πίστη στὶς διατυπώσεις αὐτὲς τῆς ψυχανάλυσης. Τὶς ἀποκρούουνε σὰν συκοφαντίες ποὺ δὲν ἀντέχουνε στὶς διαβεβαιώσεις ποὺ μᾶς παρέχει ἡ συνείδηση, καὶ παραβλέπουνε τὶς μικρὲς ἐνδείξεις μὲ τὶς ὁποῖες τὸ ἀσυνείδητο φανερώνεται συνήθως στὴ συνείδηση. Δὲ θἄταν ἀνώφελο νὰ ὑπενθυμίσουμε πὼς πολλοὶ ἀπ' τοὺς διανοουμένους ποὺ δὲν ἔχουνε ὑποστεῖ τὴν ἐπίδραση τῆς ψυχανάλυσης παρεπονέθηκαν γιὰ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία εἴμαστε διατεθειμένοι, μὴ λογαριάζοντας καθόλου τὴ ἀπαγόρευση τοῦ φόνου, ν' απομακρύνουμε καὶ νὰ ἐξουδετερώνουμε ὅτι βρίσκεται στὸ δρόμο μας. Θἀρκεστῶ νἀναφέρω ἕνα παράδειγμα, πολὺ γνωστό.

Στὸν ***Μπάρμπα Γκοριώ,*** ὁ Μπαλζὰκ ἀναφέρει ἕν' ἀπόσπασμα τοῦ Ρουσσὼ στὸ ὁποῖο αὐτὸς ρωτάει τὸν ἀναγνώστη τί θἄκανε ἂν μποροῦσε, χωρὶς νἀφίσει τὸ Παρίσι καί, φυσικά, μὲ τὴ βεβαιότητα νὰ μὴν ἀνακαλυ-

---

1) Κοίτα τὸ κεφάλαιο Ἡ παντοδυναμία τῶν ἰδεῶν στὸ «Τοτὲμ καὶ Ταμπού.»

φτεῖ, νὰ σκοτώσει, μόνο μὲ τὴ θέλησή του, ἕνα γέρο μανταρῖνο τοῦ Πεκίνου ποὺ ἀπ' τὸ θάνατό του εἶχε νὰ κερδίσει πολλά. Ἀφίνει νὰ μαντέψουμε ὅτι κανένας δὲ θὰ σκοτιζότανε πολὺ γιὰ τὴ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἀξιωματούχου. ***Νὰ σκοτώσει κανεὶς ἕνα μανταρῖνο,*** ἔγινε ἀπὸ τότε μιὰ παροιμιώδης ἔκφραση αὐτῆς τῆς μυστικῆς διάθεσης ποὺ εἶναι κάτι τὸ σύμφυτο ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἡμερῶν μας.

Ξέρουμε, ἐξ ἄλλου, ἕνα σωρὸ κυνικὰ ἀστεῖα κι' ἀνέκδοτα στὰ ὁποῖα ἐκδηλώνεται ἡ ἴδια τάση, ὅπως, παραδείγματος χάρη σ' αὐτὴ τὴ δήλωση ἑνὸς συζύγου πρὸς τὸν ἄλλο: «Σὰν πεθάνει ἕνας ἀπ' τοὺς δυό μας θἄρθω νὰ κάτσω στὸ Παρίσι». Αὐτὰ τὰ κυνικὰ ἀστεῖα δὲ θὰ λεγόντανε, ἂν δὲ χρησίμευαν γιὰ νὰ ἐκφράσουνε μιὰν ἀλήθεια, ποὺ οἱ ἄνθρωποι τὴν ἀρνοῦνται, καὶ ποὺ δὲ θέλουν νὰ τὴν ἀναγνωρίσουν ὅταν ἐκφράζεται σοβαρὰ καὶ δίχως ὑποκρισία. Πραγματικά, ξέρουμε ὅτι ὅλα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ πεῖ χωρατεύοντας, ἀκόμα καὶ τὴν ἀλήθεια.

Ὅπως καὶ γιὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο, ἔτσι καὶ γιὰ τὸ ἀσυνείδητό μας ὑπάρχει μιὰ περίπτωση ὅπου οἱ δυὸ ἀντιτιθέμενες στάσεις μας ἀπέναντι στὸ θάνατο, αὐτὴ ποὺ τὸν παραδέχεται σὰν καταστροφὴ τῆς ζωῆς κι' ἐκείνη ποὺ τὸν ἀρνιέται σὰν κάτι τὸ ἀπραγματοποίητο, συναντιοῦνται καὶ συγκρούονται. Κι' ἡ περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια μὲ κείνην ποὺ παρουσιάζεται στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο: ὁ θάνατος ἢ ὁ κίνδυνος τοῦ θανάτου μιᾶς ἀγαπημένης του ὕπαρξης, ἑνὸς συζύγου ἢ μιᾶς συζύγου, ἑνὸς πατέρα ἢ μιᾶς μάνας, ἑνὸς ἀδερφοῦ ἢ μιᾶς ἀδερφῆς, ἑνὸς παιδιοῦ ἢ ἑνὸς φίλου. Ἀπ' τὴ μιὰ πλευρὰ αὐτὰ τἀγαπημένα ὄντα σχηματίζουνε τὴν ἐσωτερή μας κληρονομιά, ἀποτελοῦνε μέρος τοῦ ***ἐγώ*** μας· μὰ ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ μᾶς εἶναι, ἐν μέρει τουλάχιστο, ξένοι καὶ ἐχθροί, ἐκτὸς ἀπὸ ὡρισμένες καταστάσεις, καὶ τὰ πιὸ τρυφερά μας ἀκόμη αἰσθήματα ἀγάπης ἐπισκιάζουνται ἀπὸ μιὰ ἐχθρότητα ποὺ μπορεῖ νὰ περιέχει μιὰν ἀσυνείδητη

εὐχὴ θανάτου. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως, ἡ σύγκρουση αὐτὴ ποὔχει τὴν πηγή της στὴν ἀμφιθυμία, δὲ γεννάει πιὰ τὸ δόγμα τῆς μετεμψύχωσης καὶ τὴν ἠθική, μὰ τὴ νεύρωση ποὺ μᾶς ἀνοίγει μιὰ πλατειὰ προοπτική, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ὁμαλὴ ψυχικὴ ζωή. Οἱ ψυχαναλυτὲς γιατροὶ ξέρουν πόσο συχνὰ οἱ ἄρρωστοι παρουσιάζουν τὸ σύμπτωμα, νὰ ἐκδηλώνουν τὴν ὅλο ἀγάπη καὶ τρυφερότητα φροντίδα τους γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἄλλων καὶ πόσο συχνὰ ἀρχίζουν καὶ κατηγοροῦν τὸν ἑαυτό τους, ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα, ἂν πεθάνει κανένα ἀγαπημένο τους πρόσωπο. Ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν συμπτωμάτων δὲν ἄφισε καμιὰ ἀμφιβολία στοὺς ψυχαναλυτὲς γιατροὺς γιὰ τὴ συχνότητα καὶ τὴ σημασία τῶν ἀσυνείδητων εὐχῶν θανάτου.

Ὁ ἀμύητος νοιώθει μιὰν ἀνέκφραστη φρίκη μπροστὰ σ᾿ αὐτὴ τὴ συναισθηματικὴ δυνατότητα, καὶ βλέπει σ᾿ αὐτή του τὴ φρίκη μιὰ σωστὴ δικαιολογία γιὰ νὰ μὴν παραδεχτεῖ τὶς διαπιστώσεις τῆς ψυχανάλυσης. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἔχει ἄδικο. Δὲ σκεφτόμαστε καθόλου νὰ μειώσουμε τὴν αἰσθηματικὴ ζωή· θἄταν σὰ νὰ βαδίζαμε ἐνάντια στὴν πραγματικότητα. Βέβαια, ἡ λογικὴ καὶ τὰ αἰσθήματά μας, ἀρνοῦνται νὰ παραδεχτοῦν ἕνα τόσο στενὸ συνδυασμὸ ἀγάπης καὶ μίσους, μὰ ἡ φύση ξέρει νὰ χρησιμοποιήσει αὐτὸ τὸ συνδυασμὸ καὶ νὰ κρατήσει ξύπνιο καὶ σ᾿ ὅλη του τὴ ζωηρότητα τὸ αἴσθημα τῆς ἀγάπης, γιὰ νὰ τὸ προφυλάξει καλύτερα ἀπ᾿ τὶς προσβολὲς τοῦ μίσους ποὺ παραμονεύει. Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι τὶς ὡραιότερες ἐκδηλώσεις τῆς αἰσθηματικῆς μας ζωῆς τὶς χρωστᾶμε στὴν ἀντίδραση ἐνάντια στὴν ἐχθρικὴ παρόρμηση ποὺ νοιώθουμε στὰ μύχια τοῦ εἶναι μας.

Ἂς ἀνακεφαλαιώσουμε: τὸν ἴδιο μας τὸ θάνατο δὲν μποροῦμε νὰ τὸν φανταστοῦμε, τὸ θάνατο τοῦ ξένου καὶ τοῦ ἐχθροῦ τὸν εὐχόμαστε, γιὰ τὸ ἀγαπημένο πρόσωπο βρισκόμαστε σὲ ἀμφιθυμικὴ κατάσταση : αὐτὰ εἶναι τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο καὶ στὸ ἀσυνείδητό μας. Πόσο μεγάλη εἶναι ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει αὐτὴ τὴν πρωτόγονη στάση ἀπέναντι στὸ θάνα-

το ἀπ' αὐτὴν ποὺ μᾶς ἐπιβάλλουν οἱ συνθῆκες τῆς πολιτισμένης μας ζωῆς!

Εἶναι εὔκολο νὰ καθορίσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ πόλεμος ἐπιδρᾶ πάνω σ' αὐτὴ τὴ διπλὴ στάση. Παρασύρει τὰ στρώματα ποὔχει ἐπισωρεύσει μέσα μας ὁ πολιτισμὸς καὶ δὲ μᾶς ἀφίνει παρὰ τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο. Μᾶς ἐπιβάλλει ξανὰ μιὰν ἡρωϊκὴ στάση μὲ τὸ νὰ μὴν πιστεύουμε στὸ ἐνδεχόμενο τοῦ ἴδιου μας τοῦ θανάτου· μᾶς παρουσιάζει τοὺς ξένους σὰν ἐχθροὺς ποὺ πρέπει νὰ ἐξολοθρέψουμε· μᾶς ζητάει νὰ κρατήσουμε τὴν ἠρεμία μας καὶ τὴνψυχραιμία μας ἀπέναντι στὸ θάνατο ἀγαπημένων προσώπων. Οἱ πόλεμοι ὅμως ποτὲ δὲ θὰ καταργηθοῦνε ἐφ' ὅσον θὰ ὑφίστανται οἱ αἰτίες ποὺ τοὺς προκαλοῦνε. Πόλεμοι θὰ ὑπάρχουν, ὅσο θὰ ὑπάρχουν διαφορὲς στὶς συνθῆκες ζωῆς τῶν λαῶν κι' ὅσο θὰ νοιώθουν αὐτοὶ ἀναμεταξύ τους ἕνα τόσο βαθὺ μῖσος. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὸ ἐρώτημα ποὺ μπαίνει εἶν' αὐτό: μιὰ ποὺ οἱ πόλεμοι εἶναι σχεδὸν ἀναπόφευκτοι, δὲ θἄταν καλύτερα νὰ ὑποκύψουμε σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση καὶ νὰ προσαρμοστοῦμε σ' αὐτή; Δὲ θἄταν καλύτερα ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ στάση μας ἀπέναντι στὸ θάνατο, τέτοια ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τὴν πολιτισμένη μας ζωή, ξεπερνάει τὶς δυνάμεις μας ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη, κι' ὅτι θἄταν προτιμώτερο γιὰ μᾶς ν' ἀφίσουμε αὐτὴ τὴ στάση καὶ νὰ ὑποκύψουμε μπροστὰ στὴν ἀλήθεια; Δὲ θἄταν καλύτερα νὰ ὁρίσουμε στὸ θάνατο τὴ θέση ποὺ τοῦ ἁρμόζει στὴν πραγματικότητα καὶ στὶς ἰδέες μας, καὶ νὰ προσέξουμε λίγο περισσότερο τὴν ἀσυνείδητη στάση μας ἀπέναντί του, αὐτὴ τὴ στάση ποὺ πάντα προσπαθήσαμε μὲ τόση προσοχὴ νὰ ἀπωθήσουμε; Δὲ θἄταν αὐτὸ βέβαια μιὰ πρόοδος, παρὰ μᾶλλον, ἀπ' ὡρισμένες τουλάχιστο ἀπόψεις, ἕνα ξαναγύρισμα πρὸς τὰ πίσω, θἄμασταν ὅμως εἰλικρινεῖς μὲ τὸν ἑαυτό μας καὶ θὰ φτιάχναμε πάλι τὴ ζωὴ ὑποφερτή. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρῶτο καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ κάνει τὴ ζωὴ ὑποφερτή. Ἡ αὐταπάτη

χάνει κάθε ἀξία σὰ βρίσκεται σ' ἀντίθεση μ' αὐτὸ τὸ καθῆκον.

Ἂς θυμηθοῦμε τὸ παλιὸ γνωμικό: **si vis pacem, para bellum.**

Καιρὸς θἄταν νὰ τ' ἀλλάξουμε καὶ νὰ ποῦμε: **si vis vitam, para mortem.**

ΤΕΛΟΣ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΚΘΕΣΗ Κ. Ε. ΤΟΥ ΚΟΜ. ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ Ε. Σ. Σ. Δ.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ

ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

ΔΙΑΛΕΧΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Α. ΜΠΡΟΥΣΑΛΗ

ΑΘΗΝΑ

ΑΡΙΘ. 3 "ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ" ΑΡΙΘ. 3

1945